

The Criminal liability in the Abstract Sense and Territory of Its Sovereignty Over the Conduct of a Legal Person (From Theoretical Analysis to Judicial Reaction)

Vahid Bazvand^{*1}, Hosein Normohamadi²

1. Ph. D. Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Crime Prevention and Correction and Training, University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran.

*. **Corresponding Author:** Email: vahidbazvand70@gmail.com

2. Ph. D. Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Email: hosein.normohamadi96@gmail.com

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2021.140164

Received:
28 January 2021

Accepted:
23 February 2021

Published:
11 December 2021

A B S T R A C T

The emergence of legal entities as one of the social actors challenged human relations, in the most obvious example of which was the possibility or impossibility of the dominance of criminal law in their criminal response. Social necessities led to criminal policy in the Islamic Penal Code of 1392, with the impact of new concepts in the field of abstract criminal responsibility and rational discourse of responding to crime, with the transition to the case of past pragmatism, which is often the approach of criminalization (not criminalization) is the behavior of responsible persons. Identify and explain general criminal law of legal entities. Judicial practice in response to recent legislative developments, has continued to operate under the influence of the traditional model of criminal liability

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

of the legal entity, the "longitudinal model" and the existing legislative capacity to implement the "cross-parallel" model of criminal liability between the two. The main question in this regard is that in the new approach, the legislator has been influenced by which of the theoretical foundations of legalization of legal entities? The "thinking brain" theory seems to have dealt with transversal criminal liability and the "superior liability" or "employer liability" theory with longitudinal liability, so that the first theory in discretionary punishment crimes and the recent theory in blood money have been considered by the legislator. Accordingly, since the current interpretation of the judiciary is not in line with these theories, it has not led to the opinion of the legislature.

Keywords: Criminal Liability, Legal Entities, Criminology and Judicial Procedure.

Excerpted from the dissertation entitled "The Criminal liability in the abstract sense and Territory of its sovereignty over the conduct of a legal person (From theoretical analysis to judicial reaction)" University of Judicial Sciences and Administrative Services.

Funding: received no financial support (funding, grants, sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Vahid Bazvand: Conceptualization Software, Formal analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Project administration.

Hosein Normohamadi: Conceptualization, Methodology, Validation, Data Curation Supervision.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Bazvand, Vahid & Hosein Normohamadi "The Criminal liability in the abstract sense and Territory of its sovereignty over the conduct of a legal person (From theoretical analysis to judicial reaction)" *Journal of Legal Research* 20, no. 47 (December 11, 2021): 55-88.

E x t e n d e d A b s t r a c t

Today, one of the necessities of social life is the existence of a legal entity, because it is not possible to run society and affairs without government and the government or a government institution and to allocate some property to them and to establish commercial and non-commercial companies, both for-profit and non-profit. For this reason, different types of legal entities in the fields of public law and private law have been considered. Also, one of the most important and serious issues in contemporary criminal law is the issue of criminal responsibility and punishment of legal entities, which has created an important challenge with the principles and strategies of criminal law.

The real problem in the evolution of criminal liability of legal persons was the nature of traditional criminal offenses in general and the issue of criminal intent in particular. Most of the resistance to accepting criminal liability of legal entities can be seen in these two cases. Legislators believed that these individuals could not commit crimes against individuals as well as testify and swear falsely or betray the country; Because these crimes take their character from the thoughts and will of the perpetrators, and in fact, they are cases of violation of social obligations that have been assigned to natural persons. A legal entity does not have any of these obligations, so it cannot be found guilty. On the other hand, there was a view that committing a crime requires a voluntary act of understanding and doing what is in the mind and mind, and this is beyond the ability of a legal person.

Prior to the enactment of the Computer Crimes Law in 1388 in the specific sense and the Islamic Penal Code in 1392 in the general sense, our country's penal system had never explicitly and systematically provided for the criminal liability of legal persons. These laws, wherever there is talk of a person in criminal law, recognize the audience as natural human beings. But at the same time, even before the passage of the Islamic Penal Code adopted in 1392 and the Law on Computer Crimes approved in 1388, in the laws before and after the revolution, we come across cases where the punishment of legal persons is provided.

Ofcourse, the legislature's procedure for criminal liability for legal entities is not the same in all cases, because in some cases the responsibility and punishment of legal entities's crimes are borned by the legal entity itself and in some cases this liability is owed to natural

persons (managers of legal entities). The issue of criminal liability of legal entities is no longer unrealistic, but it constitutes a judicial fact. Legal entities are governed by members who have free will and authority (for example, members of the board of directors), of which the legal entity has such a will and must be held accountable for its actions. Therefore, he is criminally liable if he commits a crime. However, in the case of the impossibility of imposing punishments such as imprisonment, this is not to the extent that it can be considered as a major obstacle. If a legal person cannot be punished, he or she can be fined, but he or she can be fined and even punished with dissolution, which deprives them of their legal existence and the exercise of their rights.

The emergence of legal entities as one of the social actors challenged human relations, in the most obvious example of which was the possibility or impossibility of the dominance of criminal law in their criminal response. Social necessities led to criminal policy in the Islamic Penal Code of 1392, with the impact of new concepts in the field of abstract criminal responsibility and rational discourse of responding to crime, with the transition to the case of past pragmatism, which is often the approach of criminalization (not criminalization) is the behavior of responsible persons. Identify and explain general criminal law of legal entities. Judicial practice in response to recent legislative developments, has continued to operate under the influence of the traditional model of criminal liability of the legal entity, the «longitudinal model» and the existing legislative capacity to implement the «cross-parallel» model of criminal liability between the two. The main question in this regard is that in the new approach, the legislator has been influenced by which of the theoretical foundations of legalization of legal entities? The «thinking brain» theory seems to have dealt with transversal criminal liability and the «superior liability» or «employer liability» theory with longitudinal liability, so that the first theory in discretionary punishment.

Crimes and the recent theory in blood money have been considered by the legislator. Accordingly, since the current interpretation of the judiciary is not in line with these theories, it has not led to the opinion of the legislature.

مسئولیت کیفری در مفهوم انتزاعی و گستره حاکمیت آن بر رفتار شخص حقوقی (از تحلیل نظری تا واکنش قضایی)

وحید بازوند*^۱، حسین نورمحمدی^۲

۱. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده پیشگیری از جرم و اصلاح و تربیت، دانشگاه علوم قضایی تهران، تهران، ایران.

* نویسنده مسئول: Email: vahidbazvand70@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی تهران، دانشکده دانشکده حقوق و علوم سیاسی، تهران، ایران.

Email: hosein.normohamadi96@gmail.com

چکیده:

ظهور اشخاص حقوقی به‌عنوان یکی از کنش‌گران اجتماعی، مناسبات انسانی را به چالش کشید که در بارزترین مصداق، سخن از امکان یا عدم‌امکان سیطره حقوق کیفری برکنش‌گری مجرمانه آنان مطرح گردید. ضرورت‌های اجتماعی، سیاست‌گذار جنایی را بر آن داشت تا در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، با تأثیر از مفهوم‌سازی‌های نوین در قلمرو مسئولیت کیفری انتزاعی و گفتمان معقول پاسخ‌دهی به جرم، با گذار از اندیشه مصداق‌گرایی گذشته که غالباً رویکرد مجرم‌انگاری (و نه جرم‌انگاری) رفتار اشخاص حقوقی بوده است، مسئولیت کیفری عام اشخاص حقوقی را شناسایی و تبیین نماید. رویه قضایی درواکنش به تحولات تقنینی اخیر، کم‌اکنون تحت تأثیر مدل سنتی مسئولیت کیفری شخص حقوقی یعنی «مدل طولی» عمل نموده و ظرفیت تقنینی موجود را در امکان

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پژوهش‌کده حقوق

نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2021.140164

تاریخ دریافت:

۹ بهمن ۱۳۹۹

تاریخ پذیرش:

۵ اسفند ۱۳۹۹

تاریخ انتشار:

۲۰ آذر ۱۴۰۰

اجرای الگوی «عرضی - موازی» مسئولیت کیفری میان این دو نادیده گرفته است. پرسش اساسی در این رابطه آن است که مقنن در رویکرد جدید، تحت تأثیر کدام یک از مبانی نظری جرم‌انگاری اشخاص حقوقی بوده است؟ به نظر می‌رسد نظریه «مغز متفکر» به مسئولیت کیفری عرضی و نظریه «مسئولیت مافوق» یا «مسئولیت کارفرما» به مسئولیت طولی پرداخته است، به نحوی که نظریه اول در جرایم تعزیری و نظریه اخیر در دیات مدّ نظر قانونگذار قرار گرفته است. بر همین اساس از آنجا که تفسیر رایج قضایی مطابقتی با نظریه‌های مذکور ندارد، منتهی به تأمین نظر قانونگذار نگردیده است.

کلیدواژه‌ها:

پیوند عضو، قاچاق انسان، قاچاق اعضای بدن، جرم سازمان یافته، اسناد بین‌المللی.

مقاله حاضر بر گرفته از پایان‌نامه با عنوان «مسئولیت کیفری موازی اشخاص حقوقی و نماینده قانونی آن در حقوق ایران»، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری تهران، دانشکده پیشگیری از جرم و اصلاح و تربیت.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

وحید بازوند: مفهوم‌سازی، استفاده از نرم‌افزار، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، مدیریت پروژه.
حسین نورمحمدی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبار سنجی، نظارت، نظارت بر داده‌ها.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

بازوند، وحید و حسین نورمحمدی، «مسئولیت کیفری در مفهوم انتزاعی و گستره حاکمیت آن بر رفتار شخص حقوقی (از تحلیل نظری تا واکنش قضایی)». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۰، ش. ۴۷ (۲۰ آذر ۱۴۰۰): ۵۵-۸۸.

مقدمه

امروزه یکی از ضرورت‌های زندگی اجتماعی وجود شخص حقوقی است، زیرا اداره جامعه و جریان امور بدون حکومت و دولت و نهاد حکومتی و تخصیص پاره‌ای اموال به آنها و تأسیس شرکت‌های تجاری و غیرتجاری اعم از انتفاعی و غیرانتفاعی امکان‌پذیر نیست. به همین دلیل انواع مختلف شخص حقوقی در رشته‌های حقوق عمومی و حقوق خصوصی مورد توجه قرار گرفته‌اند. همچنین یکی از مباحث مهم و جدی در حقوق جزای معاصر بحث مسؤولیت کیفری و مجازات اشخاص حقوقی است که چالش مهمی را با اصول و راهبردهای حقوق جزا به وجود آورده است. مسئله چالش برانگیز در سیر تحول مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی، یکی ماهیت جرایم سنتی حقوق جزا به طور کلی و دیگر مسئله قصد مجرمانه به طور خاص بود. بیشترین مقاومت‌ها در راه پذیرش مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی در این دو مورد نمایانگر می‌باشد. قانونگذاران معتقد بودند که این اشخاص نمی‌توانند مرتکب جرایم علیه اشخاص و نیز ادای شهادت و سوگند دروغ و یا خیانت به کشور شوند؛ چراکه این جرایم خصوصیت خود را از فکر فاسد مرتکب خود می‌گیرند و به‌واقع اینها نقض تعهدات اجتماعی هستند که به اشخاص حقیقی واگذار شده است و یک شخص حقوقی هیچ‌یک از این تعهدات را ندارد، بنابراین نمی‌تواند مجرم شناخته شود. از طرف دیگر این دیدگاه وجود داشت که ارتکاب جرم مستلزم یک عمل ارادی مبتنی بر فهم و شعور است و اجرای آنچه در ذهن می‌باشد با این حد از توانایی و قابلیت، از عهده یک شخص حقوقی خارج می‌باشد.

نظام کیفری کشور ما تا قبل از تصویب قانون جرایم رایانه‌ای ۱۳۸۸ به معنای اخص و قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ به معنای اعم، هیچ‌گاه به صراحت مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی را پیش‌بینی نکرده بود و رویه قضایی نیز تا قبل از تصویب قوانین مذکور، هر جا سخن از شخص در مقررات کیفری به میان آورده، مخاطب را انسان‌های طبیعی شناخته است. ولی در عین حال حتی تا قبل از تصویب قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ و قانون جرایم رایانه‌ای ۱۳۸۸ نیز در قوانین قبل و بعد از انقلاب به مواردی برمی‌خوریم که مجازات اشخاص حقوقی پیش‌بینی شده است. البته رویه قانونگذار مبنی بر مسؤولیت کیفری برای اشخاص حقوقی در همه موارد یکسان نیست، زیرا در بعضی موارد مسؤولیت و کیفر جرایم اشخاص حقوقی را متوجه خود شخص حقوقی نموده و در بعضی موارد این مسؤولیت را متوجه اشخاص حقیقی (مدیران شخص حقوقی) می‌داند.

موضوع مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی در حال حاضر امری غیرواقعی نیست، بلکه مبتنی بر واقعیت قضایی است. اشخاص حقوقی توسط اعضای که دارای اراده و اختیار آزاد هستند (به‌عنوان مثال اعضای هیئت‌مدیره) اداره می‌شوند که شخص حقوقی نیز بالطبع دارای چنین اراده‌ای است و باید پاسخگوی اعمال خود باشد؛ لذا شخص حقوقی در صورت ارتکاب جرم واجد مسؤولیت جزایی است؛ اما در مورد عدم امکان اعمال مجازاتی همچون حبس، این موضوع در حدی نیست که به‌عنوان یک مانع اساسی قلمداد گردد. اگر نتوان بر شخص حقوقی مجازات سالب آزادی اعمال کرد، اما می‌توان وی را مشمول جزای نقدی و حتی مجازاتی چون انحلال که باعث فقدان موجودیت حقوقی

و اعمال حق وی می‌گردد، دانست. در این نوشته بر آن هستیم که مبانی نظری جرم‌انگاری رفتار شخص حقوقی و انتساب مسئولیت کیفری به این اشخاص، علت گرایش رویه قضایی به دیدگاه سنتی در خصوص مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی و نقایص و ابهامات قانونگذاری در تعیین ضابطه و قواعد مسئولیت کیفری اشخاص مذکور را مورد بررسی قرار داده و راهکارهایی عملی و پیشنهادهایی جهت اصلاحات تقنینی به منظور برطرف نمودن این نواقص ارائه نماییم.

۱- مبانی نظری در توجیه و تبیین شمول جرم‌انگاری در خصوص شخص حقوقی

مسئولیت کیفری، اثر اسناد مادی (انتساب بُعد مادی جرم به فاعل معین یا همان رابطه سببیت میان فاعل و جرم) و اسناد معنوی انتساب جرم به اراده آزاد و آگاه می‌باشد. «اسناد مادی یا رابطه سببیت، امری موضوعی است و ارتباطی با وضعیت روانی فاعل ندارد؛ یعنی صرف نظر از تعلق اراده فاعل به نتیجه مجرمانه، مهم آن است که نتیجه مجرمانه محصول فعل مجرمانه او باشد؛ اما اسناد مادی فی‌نفسه موجد مسئولیت کیفری نیست، مگر اینکه رفتار مجرمانه از فاعلی مقصر و قابل سرزنش (واجد علم و اراده) ناشی شده باشد و در این صورت است که مرتکب، قابلیت تحمل تبعات کیفری رفتار مجرمانه را پیدا می‌کند.»^۱ ناممکن بودن اسناد تقصیر به اشخاص حقوقی مهم‌ترین دلیل مخالفان مسئولیت کیفری آنان است. به گمان آنها، این اشخاص نه اندامی دارند تا قادر به انجام رفتار مجرمانه باشند (اهلیت مادی) و نه علم و اراده‌ای دارند تا مقصر تلقی شوند (اهلیت معنوی)^۲؛ در مقابل، مدافعان معتقدند، همان اراده‌ای که اشخاص حقوقی را برای انجام تجارت و انعقاد قرارداد توانا و نسبت به تخلفات صورت گرفته و زیان وارده متعهد می‌سازد، آنها را قادر به ارتکاب جرم و قابل شناسایی برای مسئولیت کیفری می‌نماید. پس اشخاص حقوقی مانند اشخاص حقیقی دارای اراده‌اند، با این تفاوت که اراده آنها از نوع «اراده جمعی» است.^۳ پذیرش مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی از سوی بسیاری از کشورها در دهه‌های اخیر حاکی از تفوق دیدگاه اخیر است. نکات مزبور، مجال طرح این سؤال مهم را فراهم می‌سازد که آن خصلتی که از آن به‌عنوان قابلیت انتساب جرم به مجرم یاد می‌شود، در خصوص اشخاص حقوقی چگونه به منصفه ظهور می‌رسد؟ به عبارت دیگر دادگاه‌ها به چه نحو و براساس چه معیاری جرم را به این اشخاص منتسب می‌کنند؟ برای پاسخ به این سؤال، رجوع به نظریه‌های راجع به رابطه انتساب، اجتناب‌ناپذیر است. در ادامه رویکردهای سنتی مسئولیت اشخاص حقوقی و رویکردهای نوین مسئولیت این اشخاص با تکیه بر ضرورت‌های اجتماعی و نظریات مربوط به هر کدام را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهیم.

۱. سیدمنصور میرسعیدی، مسئولیت کیفری (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۸۶)، ۳۲.

۲. گاستون استفانی، ژرژ لواسور و برنار بولوک، حقوق جزای عمومی، ترجمه حسن دادبان (تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ۱۳۸۳)، ۴۰۳.

۳. پرویز صانعی، حقوق جزای عمومی (تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۸۲)، ۵۹۹.

۱-۱- رویکردهای سنتی مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی

ظهور عقیده جرم‌انگاری رفتار شخص حقوقی و تعیین مسؤولیت برای آن، در ابتدا توسط عده‌ای از حقوق‌دانان با برخی نظریه‌ها توجیه می‌گردید که در ادامه ضمن اشاره به برخی از آنها، استدلال طرفداران این رویکردها نیز توضیح و تبیین می‌گردد.

۱-۱-۱- نظریه مسؤولیت نیابتی

وفق این نظریه، انتساب عناصر مادی و روانی جرم به شخص حقوقی، عاریه‌ای است؛ یعنی شخص حقوقی عناصر دوگانه مذکور را از اعضا و کارکنان خود قرض می‌گیرد. به این ترتیب که اگر خدمه در اثنای انجام وظیفه یا به سبب آن جرمی را مرتکب شوند، شخص حقوقی را از حیث کیفری مسؤول خواهند ساخت. ایرادی که به این نظریه وارد است، گسترش نامعقول مسؤولیت کیفری شخص حقوقی است؛ به این نحو که اگر هر یک از اعضای آن، جرمی را در راستای انجام وظیفه، هرچند خودسرانه و بدون مجوز مرتکب شود، شخص حقوقی مسؤول شناخته می‌شود.^۴ ناگفته نماند که تئوری مسؤولیت نیابتی در ابتدا به شکل موسّع امروزی نبوده و صرفاً در مقام توجیه جرایم با مسؤولیت مطلق و مبتنی بر ترک فعل بوده است که نیازی به وجود عنصر روانی ندارند؛ زیرا در آن زمان اعتقاد بر این بود که شخص حقوقی نه مجال تعقل دارد که اندیشه کند و نه اعضا و جوارحی دارد تا کنش‌گری کند؛ اما به تدریج و با افزایش تعداد اشخاص حقوقی و تأثیر محسوس آنان در ابعاد مختلف صنعتی، سیاسی و اجتماعی، تفکیک بین فعل و ترک فعل از بین رفت تا به‌طور منطقی مسؤولیت کیفری آنان وسعت یابد.

مسؤولیت نیابتی در خصوص اشخاص حقوقی به‌جهت ارتکاب جرایم با مسؤولیت مطلق، منصرف به نماینده یا کارکنان آنان است، لیکن مسؤولیت مستقیم بر اشخاص حقوقی، ناظر به جرایم ارتكابی توسط مدیران می‌باشد. با این توضیح که هرگاه شخص حقوقی از لحاظ کیفری مسؤول شناخته شود، پایه و مبنای این مسؤولیت همان نیابت است. به عبارت دیگر شخص حقوقی به‌خاطر اعمال مخاطره‌آمیز مدیرانش مسؤول شناخته می‌شود.

۱-۲- نظریه شخصیت ثانویه

این نظریه یا به تعبیر دیگر «نظریه مغزها»، به‌عنوان یکی دیگر از مبانی جرم‌انگاری اشخاص حقوقی، تلقی می‌گردد. برخی از مدیران که عالی‌رتبه‌اند، برابر با شخص حقوقی و تجسم مادی آن شخص محسوب می‌شوند؛ در نتیجه اعمال و حالات روحی آنان، اعمال و حالات روحی شخص حقوقی تلقی می‌شود. توضیح آنکه هر شخص حقوقی دارای یک مرکز عصبی و فرمان است که از طریق اشخاصی که به آن تعلق دارند (مدیران و کارمندان عالی اداری، مدیریتی) اداره می‌شود. در نتیجه

۴. بهمن حسینجانی و مسعود مظاهری، تهرانی، اصل شخصی بودن مسؤولیت کیفری (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۹)، ۱۱۱-۱۱۰.

اعمال و حالات روحی روانی اعضای عالی‌رتبه به شخص حقوقی نسبت داده می‌شود به طوری که وقتی آنان سخن می‌گویند یا رفتاری انجام می‌دهند یا جرمی مرتکب می‌شوند، گویی خود شخص حقوقی آن سخن را گفته، عمل مزبور را انجام داده و جرم مربوطه را مرتکب شده است.^۵ این نظریه در توجیه ارتکاب جرایم نیازمند عنصر روانی نسبت به نظریه مسئولیت نیابتی (که به‌زعم بسیاری از حقوق‌دانان ناظر به جرایم با مسئولیت مطلق است) تبیین‌پذیری بیشتری دارد، اما در خصوص شرکت‌ها و اشخاص حقوقی بزرگ و غیرمتمرکز، قابل انتقاد به نظر می‌رسد؛ زیرا در ساختار این گونه اشخاص حقوقی، مدیران یا هیئت‌مدیره اغلب برخی از وظایف خود را به بخش‌ها و واحدهای دیگر تفویض می‌نمایند. در نتیجه و در عمل، بسیاری از تصمیمات و اقدامات مهم توسط مدیران میانی و متوسط صورت می‌پذیرد که در صورت مجرمانه بودن، باتوجه به تضییق این دکتین، مسئولیتی را متوجه شخص حقوقی نخواهد نمود.

۱-۳- نظریه تقصیر جمعی

گاه نه تقصیر یک مدیر خاص و یک قوه‌هدایتگر، بلکه برآیند تقصیر مدیران و جمع خطای کارکنان، اساس تقصیر شخص حقوقی را تشکیل می‌دهد. نظریه تقصیر جمعی بیانگر آن است که در برخی شرایط، اهداف مجرمانه قدرت‌های مدرن جامعه (اشخاص حقوقی) در فضایی مرکب و چندوجهی، بدون اینکه بتوان عناصر مادی و روانی جرم را در وجود شخص حقوقی مشخصی شناسایی نمود، به منصفه ظهور می‌رسد؛ چه اینکه، عناصر مذکور بین اعضای شخصی حقوقی و بخش‌های مختلف آن توزیع شده است. در این حالت، انتساب جرم به شخص حقوقی با ترکیب قصد مجرمانه و عمل کارکنان شخص حقوقی ممکن خواهد شد نه با احراز قصد و عمل مجرمانه یکی از کارکنان. به این ترتیب، راهبرد مذکور به گسترش قابل دفاع مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی دامن می‌زند تا و رای معیارهای کلاسیک حاکم بر حقوق جزا، مسئولیت کیفری این شکل از اشخاص حقوقی کلان با تشکیلات گسترده را توجیه نماید.

۱-۴- نظریه سیاست شخص حقوقی

نظریات پیش‌گفته در انتساب جرم به شخص حقوقی، افراد و اعضای آن را کانون توجه خود قرار می‌دهند؛ به نحوی که به تبع ارتکاب جرم از سوی افراد و احراز تقصیر آنها، شخص حقوقی واجد مسئولیت خواهد شد. به عبارت دیگر، دکتین‌های مذکور، قصد مجرمانه شخص حقوقی را قابل تنزل به قصد و رفتار مجرمانه اعضای خود می‌دانند. البته این تفکر تا آنجا که بتواند فرد یا افراد مقصر را شناسایی کند، کارآمد است؛ اما در وضعیتی که به‌رغم وقوع جرم، شناسایی مقصر یا مقصرین آن به دلیل پیچیده بودن ساختار شخص حقوقی میسر نباشد، اثربخش نبوده و در نتیجه، عدم مجازات

۵. وحید اشتیاق، «مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی» (رساله دکترای، تهران: مدرسه عالی شهید مطهری، ۱۳۸۶)، ۹۴-۹۸.

۶. حسین‌جانی و مظاهری، «پیشین»، ۱۱۱-۱۱۲.

شخص حقوقی و تضعیف دفاع اجتماعی را در پی خواهد داشت.^۷ جهت برون‌رفت از این معضل، راهکار عملی، تأیید ماهیت مستقل شخص حقوقی و احراز مسؤولیت کیفری آن، فارغ از مسؤولیت فردی است. این رویکرد باعث می‌شود در حالی که شخص حقوقی از ساختاری غیرمتمرکز و پیچیده برخوردار است، چنان‌که نتوان شخصی را با مسؤولیت کامل شناسایی کرد، قادر به گریز از مسؤولیت کیفری نباشد. با این بیان، رویکرد اخیر، مترصد تبیین این مهم است که گاه، نه تصمیم یک فرد که نگرش، سیاست، قواعد، شیوه رفتار و در یک کلام فرهنگ شخص حقوقی نقض قانون را هدایت نموده و به آن دامن می‌زند؛ فرهنگی که احراز آن با رجوع به اساسنامه، صورت‌جلسات، مشروح مذاکرات، مکاتبات و قواعد رسمی شخص حقوقی میسر خواهد بود؛ مانند اینکه، آتش گرفتن برخی از اتومبیل‌های یک شرکت خودروسازی که منجر به مرگ سرنشینان آن گردیده است، ناشی از نصب دستگاه انرژی‌ارزان‌تر و غیراستانداردی باشد که خود، متعاقب سیاست صریح شرکت به انگیزه کسب سود بیشتر در دستور کار قرار گرفته باشد. با این اوصاف می‌توان اذعان کرد که پذیرش مسؤولیت سازمانی بنا شده بر پایه سیاست و خط مشی، به معنای وانهادن تئوری فرضی بودن و قبول ماهیتی مستقل برای اشخاص حقوقی است. نتیجه این رویکرد، گریزناپذیری شخص حقوقی دارای ساختار غیرمتمرکز از مسؤولیت کیفری خاصه در قبال حوادث مرگبار است.^۸

۱-۲- رویکردهای نوین با تکیه بر ضرورت‌های اجتناب‌ناپذیر اجتماعی

قائلین به مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی معتقدند که باتوجه‌به اراده جمعی و مشترکی که در مورد اشخاص حقوقی مطرح است، این اشخاص در مورد قصد و اراده، شبیه اشخاص حقیقی هستند؛ یعنی وقتی که یک شخص حقوقی یک تصمیم می‌گیرد که جنبه جزایی دارد در حقیقت قصد مجرمانه و اراده انحرافی خود را بروز داده است و در نتیجه عنصر روانی جرم را دارا است. مجازات پیش‌بینی شده در قوانین جزایی، مخصوص اشخاص حقیقی بوده، مانند اعدام و حبس و... و بیشتر آنها را نمی‌توان در مورد اشخاص حقوقی اجرا کرد. همچنین فقدان قوانین و مجازات متناسب با رفتارهای مجرمانه اشخاص حقوقی (البته تا قبل از تصویب قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲) دلیل بر این نیست که جرائم ارتكابی توسط اشخاص حقوقی غیرقابل مجازات است، بلکه صرفاً نیاز به تصویب قوانین و مجازات متناسب داشتیم که این مهم با شناخت مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی و قوانین متناسب با این اشخاص تا حدی محقق گردید.

در پاسخ به ایراد مذکور هم بیان گردیده که طیف مجازات گسترده است. درست است که در مورد یک شخصیت حقوقی نمی‌توان آنچه راجع به اشخاص حقیقی است را اجرا نمود، ولی می‌توان به جای اعدام، به انحلال مؤسسه و به جای حبس، به تعطیلی موقت مؤسسه رأی داد؛ به عبارتی قبول مسؤولیت جزایی برای اشخاص حقوقی به اصل شخصی بودن مجازات لطمه وارد نمی‌کند.

۷. اشتیاق، پیشین، ۱۹۸.

۸. محسن شریفی و دیگران، دگرگونی‌های مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی در ایران، مجله حقوقی دادگستری (تهران: انتشارات قوه قضاییه، ۱۳۹۲)، ۱۳۰-۱۳۲.

ارتکاب جرم از طرف تمامی اشخاص اعم از حقیقی و حقوقی مستلزم تحقق ارکان مادی و معنوی آن جرم است؛ لیکن اشخاص حقوقی وجود عینی و ملموس ندارند تا بتوانند به این اعتبار ارتکاب و انتساب رکن مادی و احراز عنصر معنوی را به شکل سنتی آن در خصوص آنها اثبات کنند. حقوق کیفری بر رویکرد فردگرایانه مسئولیت بنا شده است. علت وجودی حقوق کیفری، تعاریف و ارکان جرم، مسئولیت کیفری و عوامل تأثیرگذار بر آن و کیفیت اجرایی مقررات کیفری از جمله حوزه‌هایی هستند که به شدت متأثر و در معرض تحلیل فردی قرار دارند.^۹ طبعاً در این رویکرد، انتساب جرم به شخص حقوقی و طرح مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی با موانع جدی روبه‌رو خواهد بود. لیکن مهم‌ترین مانع در این راه، مسئله «اسناد تقصیر» است. اسناد تقصیر به اشخاص حقوقی دشوار است؛ لیکن باید اذعان داشت در مورد اشخاص حقوقی، تکیه بیش از حد بر تقصیر فردی و خطاهای انسانی، با منطقی به‌روزرسانی ابزار حقوق کیفری با تحولات اجتماعی سازگاری ندارد. تحلیل ساختاری اشخاص حقوقی بر رویکرد فردگرایانه در مورد آنها اولویت دارد؛ زیرا هرچقدر خطاهای انسانی اجتناب‌ناپذیر تلقی شوند، حقیقت این است که حوادث زیان‌بار در عرصه فعالیت اشخاص حقوقی به ندرت محصول اشتباهات فردی هستند بلکه بیشتر آن حوادث در زنجیره علیت خود، عوامل بسیار پیدا و پنهانی دارند که باید با دقت مورد توجه قرار گیرند. به عبارت دیگر، در ایجاد این حوادث و وقوع جرایم در اشخاص حقوقی، قصور یا خطای فردی در مقایسه با نارسایی‌های دیگر، مانند قصورهای نامحسوس مدیریتی و ارتباطی، نارسایی روش‌ها، سازمان پیچیده و متداخل و مانند آن، از اهمیت زیادی برخوردار نیست، لذا توجه به شرایط یا ساختاری که حوادث در آن اتفاق افتاده، مهم‌تر است.

۲- دیدگاه‌های سنتی با محوریت انتفاء کیفر پذیری و ساحت محض انسانی جرم

مخالفان مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی، فرض مسئولیت کیفری اشخاص یادشده را فرضی غیرمنطقی و مخالف اصول و قواعد جاری در حقوق جزا می‌دانند. این گروه بر این باورند که کسی را در حیطه حقوق جزا می‌توان مسئول دانست که دارای رگ و پوست باشد و تنها اوست که می‌تواند بار مسئولیت کیفری را بر دوش کشد. به نظر این عده درست است که قانونگذار بر این مؤسسات و تشکیلات اعتباری لفظ شخص استعمال نموده است ولی شخص در حقوق جزا تنها فرد انسان را شامل می‌شود و نه این اشخاص مجرد و اعتباری؛ به عبارت دیگر اصطلاح شخص حقوقی قابل طرح در سایر رشته‌های حقوقی می‌باشد؛ بنابراین حقوق جزا نمی‌تواند با شخصیت‌های حقوقی به همان گونه که با افراد حقیقی روبروست مواجه شود. از جمله دلایل عدم پذیرش مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی توسط پیروان این دیدگاه «عدم اراده اشخاص حقوقی، نقض اصل شخصی بودن مجازات و عدم امکان نیل به اهداف مجازات» بوده که ذیلاً و به اختصار به آن پرداخته می‌شود.

۹. اسماعیل عبداللهی، درس‌هایی از فلسفه کیفری (درآمدی بر مسئولیت کیفری بدون تقصیر در نظام‌های حقوقی ایران و انگلستان) (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۸۹)، ۱۴۷.

۲-۱- فقدان قصد و اراده

این اشکال، مهم‌ترین ایراد در مخالفت با پذیرش مسؤلیت کیفری برای اشخاص حقوقی است. به نظر مخالفان، چون اشخاص حقوقی فاقد اراده مستقل از اعضا و مدیران خود هستند، بنابراین انتساب فعل به اراده آنها ممکن نیست و در نتیجه ارتکاب جرم توسط آنها غیرممکن است؛ زیرا تحقق جرم منوط به تحقق ارکان تشکیل دهنده آن است و یکی از این ارکان، عنصر معنوی جرم است؛ و دیگری یعنی اراده، ابتدا در اثر آگاهی یافتن از شیء یا امری و سپس انگیزش نسبت به جلب منفعت یا دفع ضرر پدید می‌آید و این دو نیز در اشخاص حقوقی امکان ندارد. علاوه بر آن، فرض انگیزه در اشخاص حقوقی منتفی است و تنها اشخاص حقیقی هستند که دارای انگیزه و هیجان می‌شوند. عده‌ای فقدان اراده مستقل در اشخاص حقوقی را با نظریه تخیلی و فرضی بودن اشخاص حقوقی منطبق دانسته‌اند،^{۱۰} در حالی که برخی دیگر از مخالفان پذیرش مسؤلیت کیفری معتقدند که چه اشخاص حقوقی را واقعی بدانیم و چه فرضی، در هر صورت نمی‌توانند قصد و اراده مستقل از قصد و اراده افراد خود داشته باشند.^{۱۱}

۲-۲- نقض اصل شخصی بودن مجازات

به موجب اصل شخصی بودن مجازات، اگر فردی مرتکب فعل مجرمانه شود تنها خود اوست که باید مجازات را تحمل نماید. تحمیل مجازات به سایر افراد که در ارتکاب فعل مجرمانه توسط دیگری نقشی نداشته‌اند با منطق حقوقی، انصاف و تعالیم دینی ناسازگار است. اصل شخصی بودن مجازات از اصول مهم مکتب کلاسیک است که نقطه عطفی در تاریخ حقوق کیفری اروپا محسوب می‌شود. در تکمیل این اشکال می‌توان افزود که در شریعت اسلام نیز هم چنانکه در آیه شریفه آمده است: «لاتزر وازره وزر آخری»^{۱۲}، مجازات به‌طور اصولی صرفاً به شخص مجرم توجه می‌یابد؛ اکنون چگونه می‌توان به عقب بازگشت و نقض این اصل را پذیرفت؟ در بررسی و نقد این اشکال چند نکته قابل‌ارائه است:

نکته اول، شخصی بودن مجازات یک امر نسبی است و اگر بنا باشد دایره آن به قدری موسع تفسیر شود که اعمال مجازات بر اشخاص حقوقی هم ناقص آن باشد همین امر در خصوص اعمال مجازات بر اشخاص حقیقی نیز روی می‌دهد. مگر نه آن است که در تحمیل مجازات (مانند جزای نقدی) به اشخاص حقیقی، سایر اعضای خانواده آنها نظیر همسر و فرزند نیز زیان می‌بینند. اصولاً در خصوص غیرمنصفانه بودن زیان وارده به سهامداران، کارگران و مصرف‌کنندگان که در ارتکاب جرم نقشی نداشته‌اند باید گفت که زیان وارده مستقیماً بر شخص حقوقی و به‌طور غیرمستقیم به آنها وارد می‌شود و اصولاً قواعد حقوق کیفری عهده‌دار نتایج غیرمستقیم مجازات حتی در اشخاص حقیقی نیست.

۱۰. عبدالحسین علی‌آبادی، حقوق جنایی (تهران: انتشارات فردوسی، ۱۳۷۳)، ۱۳۶.

۱۱. صناعی، پیشین، ۱۱۶.

۱۲. قرآن کریم، سوره انعام، آیه ۱۶۴.

نکته دوم، لطمه وارده به سهامداران در ازای سود حاصل از جرم است. چراکه زیان غیرمستقیم سهامداران از مجازات، در برابر سهم غیرمستقیم آنها از سود این اعمال مجرمانه است. مگر نه آن است که غالباً همه اعضا و سهامداران از منافع جرم ارتكابی مدیران سود می‌برند، پس چگونه می‌توان منحصر شدن مجازات به مدیران را منصفانه دانست؟ قاعده فقهی «من له الغنم فعلیه الغرم» نیز همین معنا را تأیید می‌کند.

نکته سوم، لطمه وارده به سهامداران و شرکا در حدود سرمایه‌ای است که آنان به عملیات موضوع فعالیت شرکت اختصاص داده‌اند و سایر دارایی‌های آنان را دربر نمی‌گیرد. در واقع هر سهامداری با پذیرش سرمایه‌گذاری در شرکت، از همان بدو امر، احتمال کسب سود ناشی از فعالیت شرکت و هم ضرر به سرمایه خود را پذیرفته است.

نکته چهارم، اگر ملاک غیرمنصفانه بودن مجازات اشخاص حقوقی، سرایت آثار مجازات به سهامداران و نظایر آنها باشد که نقشی در عمل ارتكابی نداشته‌اند باید گفت همین امر عیناً در مورد مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی نیز صادق است، اما این شکل از مسئولیت در قرن نوزدهم مورد پذیرش همگان قرار گرفته است. تصمیمات مدیران و یا خطای آنها می‌تواند منتهی به ورود خسارت به اشخاص ثالث گردد که باید توسط شرکت جبران شود و این در حالی است که ممکن است سهامداران نه‌تنها در خطای مذکور مشارکت نداشته‌اند بلکه از آن بی‌اطلاع یا حتی با آن مخالف بوده باشند اما پرداخت خسارت در واقع با کاهش سرمایه و دارایی آنها صورت می‌پذیرد.

نکته پنجم، هرچند اعمال مجازات مالی بر اشخاص حقوقی، شایع‌ترین نوع مجازات آنها است،^{۱۳} لیکن مجازات آنها منحصر به جریمه نیست و انواع دیگری از مجازات نیز قابل اعمال است که نتایج غیرمستقیم کمتری را متوجه دیگران می‌سازد. برای مثال «اصلاح وضعیت جرم‌زا» از جمله محکومیت‌هایی است که ممکن است در واکنش به رفتار مدیران اتخاذ شود درحالی که لطمه‌ای به سهامداران و مصرف‌کنندگان وارد نمی‌سازد، اما قدرت مدیریت را محدود ساخته و او را به اتخاذ رفتارهای خاص در سازمان خود ملزم می‌نماید. از مجموع پاسخ‌های فوق می‌توان دریافت که مسئولیت کیفری در تناقض با اصل شخصی بودن مجازات قرار ندارد.

۲-۳- عدم امکان نیل به اهداف مجازات

اصولاً اعمال مجازات بر مجرمان سه هدف را تعقیب می‌کند:^{۱۴} ۱. هدف اخلاقی ۲. هدف پیشگیری ۳. هدف اصلاحی. به‌نظر مخالفان با اعمال مجازات بر اشخاص حقوقی نمی‌توان به هیچ‌یک از این اهداف نائل شد، چراکه در حقیقت این اشخاص حقیقی عضو آن هستند که مرتکب جرم می‌شوند و تحمیل مجازات بر شخص حقوقی تأثیری در ارعاب یا اصلاح حال مدیر یا کارکنان خاطی عضو شخص حقوقی که مجرمان اصلی هستند، ندارد؛ زیرا آنها در پناه اعمال مجازات بر شخص حقوقی

۱۳. ماده ۲۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲.

۱۴. استفانی، لواسور و برنار، پیشین، ۵۹۸.

از تحمل مجازات مصون می‌مانند.^{۱۵} حتی اگر ادعا شود که جرمه اشخاص حقوقی، مدیران و نمایندگان آنها را وادار به دقت بیشتر در رفتار خود و نظارت بر کارکنان می‌نماید باید پذیرفت که اگر این مجازات مستقیماً بر افراد خاطی اعمال می‌شد اثر مستقیم و بیشتری در تقبیح رفتار آنها و بازداشتن از تکرار آن می‌داشت؛ اما عدم‌دستیابی به هدف اخلاقی یا اجرای عدالت بدین دلیل است که مجازات اشخاص حقوقی معمولاً با اعمال جزای نقدی صورت می‌گیرد که شدت واکنش جامعه و تقبیح جرم را نمی‌رساند و نه تنها موجب سزادهی نیست بلکه باعث این گمان می‌شود که با پرداخت پول می‌توان برخی جرایم را مرتکب شد. دستیابی به هدف پیشگیری هم ممکن نیست، زیرا با اعمال مجازات بر شخص حقوقی نه مدیر یا نماینده شرکت که مجرم اصلی است، مرعوب می‌شود تا دیگر تکرار جرم ننماید و نه مدیران سایر اشخاص حقوقی صحنه عبرت‌آموزی را مشاهده می‌کنند که آنان را به خودداری از ارتکاب جرم ترغیب نماید. اگر مجازات صرفاً بر شخص حقوقی اعمال شود حداکثر آثار آن برای مدیران قدری احساس شرمندگی نزد سهامداران است، گرچه ممکن است با توجه آن به‌عنوان امری غیرقابل اجتناب در مسیر به‌دست آوردن سود بیشتر حتی این شرمندگی نیز حاصل نشود. بدین ترتیب، این مجازات در بازدارندگی مدیران از رفتارهای مجرمانه کارآمد نیست.^{۱۶} عدم‌دستیابی به هدف اصلاح مجرم نیز از این بابت است که اعمال مجازات مالی هیچ تضمینی برای اصلاح روش و سازمان و سیاست شخص حقوقی به دنبال ندارد و حتی ممکن است مدیران جزای نقدی را صرفاً هزینه‌ای در قبال فعالیت تجاری خود و در کنار سایر هزینه‌های جاری ارزیابی کنند، درحالی که این هزینه به سهامداران و یا حتی کارکنان و مصرف‌کنندگان تحمیل می‌شود بدون آنکه منتهی به اصلاح گردد.

اما در نقد اشکالات فوق و پاسخ به آنها باید گفت:

اول، پذیرش مسؤلیت کیفری برای شخص حقوقی به معنای عدم‌مسئولیت مدیر یا نماینده مقصر نیست^{۱۷} و مسؤلیت کیفری اشخاص حقیقی و حقوقی مانع‌الجمع نیستند^{۱۸} و مسؤلیت او به قوت خود باقی است؛ بنابراین محور اصلی بسیاری از اشکالات که تأکید بر آثار عدم‌مجازات مدیر یا نماینده خاطی است، اصولاً صحت ندارد.

دوم، درباره عدم‌دستیابی به هدف اخلاقی باید متذکر شد که در مجازات اشخاص حقوقی دستیابی به این هدف به مراتب بهتر از مجازات مدیر یا نماینده می‌باشد. اگر مدیر به‌تنهایی مجازات شود، سهامداران اثرگذاری که با آگاهی از انحراف در خط مشی شخص حقوقی به تبع جرم ارتكابی سود برده‌اند، کیفر تصمیمات خود را متحمل نمی‌شوند. همچنین اگر مدیر متخلف به دلیل تأثیرپذیری از مجازات اعمال‌شده، حاضر به تبعیت از خط مشی مذکور و تحقق منافع آنها نباشد، عزل و مدیر

۱۵. محمدعلی اردبیلی، *حقوق جزای عمومی* (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۷۷)، ۱۲۸.

۱۶. ابرج گلدوزیان، *حقوق جزای عمومی ایران*، (تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۸۳) ۴۴۶.

۱۷. ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲.

۱۸. گروه علمی موسسه آموزش عالی آزاد چتر دانش، *قانون یار مجازات اسلامی* (تهران: انتشارات چتر دانش، ۱۳۹۲)،

دیگری جایگزین وی خواهد شد.

بدین ترتیب اشخاص حقوقی در پرتو مجازات مدیر (شخص حقیقی)، از تحمل تبعات کیفری عمل خود مصون مانده و هدف اخلاقی راجع به ایشان محقق نمی‌شود و در چنین شرایطی اشخاص حقوقی پوشش مناسبی برای مصونیت مجرمان یقه سفید از تعقیب کیفری خواهد بود. درحالی‌که اگر مدیر خاطی و شخص حقوقی هر دو مجازات شوند همه امکانات برای دستیابی به هدف اخلاقی به کار گرفته شده است.

سوم، در خصوص عدم‌دستیابی به هدف اصلاح مجرم نیز وضع چنین است؛ یعنی ممکن است بتوان با مجازات مدیر به اصلاح و درمان او کمک کرد ولی آیا این امر لزوماً به اصلاح سازمان می‌انجامد؟ البته اگر مدیر به‌تنهایی و بدون وجود هیچ نوع زمینه و گرایش و عوامل دیگر دست به ارتکاب جرم برده باشد می‌توان امیدوار بود که با مجازات و اصلاح وی سعی در جبران رفتار و تصمیمات خود بنماید و سازمان و روش و سیاست شخص حقوقی را اصلاح نماید؛ لیکن واضح است در اغلب موارد مدیر علت تامه بروز رفتار مجرمانه نیست، بلکه نوعاً زمینه‌ها و گرایش‌ها و عوامل مؤثر دیگر در سازمان است که به این وضع می‌انجامد. مثلاً سیاست‌ها و خط مشی تعیین‌شده توسط سهامداران یا وضعیت مالی مؤسسه یا دیدگاه‌های مدیران میانی و کارشناسان مؤسسه با موقعیت و تکنولوژی واحد تولیدی و ده‌ها عامل دیگری زمینه بروز رفتار مجرمانه را فراهم می‌آورد؛ لذا بهترین طریق برای دستیابی به هدف اصلاح مجرم، اعمال مجازات بر مدیر و مؤسسه به‌صورت توأمان است تا علاوه بر اصلاح مدیر، ساختار شخص حقوقی نیز با دریافت صدمات ناشی از مجازات، به فکر اصلاح خود افتاده و با چاره‌جویی برای درمان ساختار و سیاست‌ها، وضعیت را تغییر دهد و از حیثیت و شهرت سازمان حفاظت نماید.^{۱۹}

و اما چهارم، درباره عدم‌دستیابی به هدف پیشگیری باید عنوان نمود که تحمیل مجازات بر اشخاص حقوقی اگر سنجیده و متناسب با موقعیت آنها باشد، مشاهده درجاتی از بازدارندگی خاص و اصلاح رویکرد شخص دور از انتظار نخواهد بود. درعین‌حال ذکر این نکته ضروری است که اگر مجازات، صرفاً بر مدیر یا نماینده شخص حقوقی تحمیل شود هرچند ممکن است موجب ارعاب مدیر و یا سایر مدیران شود، اما نقش کاملی در پیشگیری اشخاص حقوقی از ارتکاب جرم ایفا نمی‌کند؛ زیرا در حالتی که سهامداران، سیاست‌گذاران و یا کارشناسان شرکت زمینه ارتکاب جرم را فراهم کرده باشند از مجازات مدیر مرعوب نمی‌شوند و ممکن است مجدداً وی را تشویق به ارتکاب جرم نمایند و یا حتی دست به تغییر او زده و فرد دیگری را که اجرای سیاست‌های آنها را بپذیرد جایگزین نموده و از طرفی سهامداران شرکت‌های دیگر را نیز تشویق به قربانی نمودن مدیران برای منافع سهامداران کنند. حال آنکه اگر مجازات بر هر دو، یعنی هم بر شخص حقوقی و هم بر مدیر، تحمیل گردد امکان برخورداری از بیشترین سودمندی به لحاظ پیشگیری فراهم می‌آید.

۴- پذیرش نسبی جرم‌انگاری شخص حقوقی

مقنن در معرض هنجارهای فراحقوقی ناشی از تحولات حقوق کیفری علی‌الخصوص در بخش شناسایی اشخاص حقوقی و تبیین مسؤولیت کیفری آنان، خود را ملزم به تبعیت از ضرورت‌های تبعی آن یعنی جرم‌انگاری در این قلمرو دانسته و گام‌های متزلزلی را برداشته است. قانونگذار در بارزترین رویکرد با پذیرش امکان ارتکاب جرم از سوی اشخاص حقوقی، واکنش‌های مبهم و موردی خود را در قالب برخی مقررات قانونی نشان داده است. نخستین بار عنوان شخصیت حقوقی در قانون تجارت مصوب ۱۳۰۴ مطرح شد و بعد به‌موجب قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱، نظام‌ها و قواعد و احکام و آثار قانونی آن بیان شده است که برخی مصادیق آن مورد اشاره قرار خواهد گرفت.

۴-۱- قبل از انقلاب اسلامی

در قوانین ایران، مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی دو دوران مهم پیش از پیروزی انقلاب اسلامی و پس از آن را تجربه نموده است.

عنوان شخصیت حقوقی نخستین بار در قانون تجارت و قانون اجازه تأسیس دانشگاه تهران مصوب ۱۳۱۳ به‌کار برده شده است. در ماده ۷ قانون مزبور آمده است: «دانشگاه دارای شخصیت حقوقی می‌باشد و نمایندگی آن به‌عهده رئیس است. از لحاظ اداری و مالی دانشگاه مستقل و تحت نظارت وزیر معارف می‌باشد.» قانون مجازات عمومی مصوب ۱۳۰۴ و ۱۳۵۲ از پذیرش مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی بحث نکرده است؛ چون این قانون از قانون جزای قدیم فرانسه مصوب ۱۸۱۰ میلادی (کد ناپلئون) اقتباس شده بود که قائل به چنین مسؤولیتی نشده بود. در عین حال در برخی قوانین به‌صورت پراکنده به مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی اشاره شده است که موارد ذیل از جمله آنها می‌باشد:

«ماده ۲۲۰ قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱، ماده واحده مربوط به ضبط اموال متعلق به اجزایی که منحل می‌شوند مصوب ۱۳۲۸، ماده ۳ قانون مقررات امور پزشکی و دارویی و مواد خوردنی و آشامیدنی مصوب ۱۳۳۴، ماده ۱۵ قانون اقدامات تأمینی و مجازات عمومی مصوب ۱۳۳۹، ماده ۱۹۹ قانون مالیات‌های مستقیم مصوب ۱۳۶۶ و ماده ۷ قانون تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی مصوب ۱۳۵۲.»

۴-۲- پس از انقلاب اسلامی

در قوانین جزایی بعد از پیروزی انقلاب نیز همانند قوانین قبل از انقلاب، مسؤولیت جزایی اشخاص حقوقی به‌صراحت مشخص نشده و در برخی از موارد به مسؤولیت مدیران و در برخی دیگر به‌ندرت به مسؤولیت اشخاص حقوقی پرداخته شده است. از جمله قوانینی که در آنها به مسؤولیت مدیران اشخاص حقوقی اشاره شده است می‌توان به قانون نظام صنفی مصوب تیر ماه ۱۳۵۹ شورای انقلاب اشاره نمود. این قانون در ماده ۷۳ خود مقرر می‌دارد: «هر شخص حقیقی یا حقوقی که کالاها یا

مصنوعات یا فرآورده‌های خود را از نرخ مقرر گران‌تر بفروشد یا اجرت و یا دستمزد خدمات را زائد بر میزان مقرر دریافت دارد و یا ظاهراً با نرخ مقرر و معمول معامله کرده ولی باطناً وجه بیشتری دریافت نماید و یا ... به پرداخت جزای نقدی از ده هزار تا پانصد هزار ریال یا به حبس تعزیری از شش ماه تا یک سال و یا هر دو مجازات محکوم می‌شود.» درحالی‌که متن ماده اشاره به اشخاص حقوقی داشته و مجازات مقرر در آن یعنی جزای نقدی را می‌شد در مورد این شخص نیز اعمال نمود. ماده ۷۶ این قانون مقرر می‌دارد که: «در کلیه مواردی که به موجب این قانون مسئولیت متوجه اشخاص حقوقی باشد، مدیرعامل یا مدیرمسئول شخصیت حقوقی که دستور داده است مرتکب محسوب و کیفر درباره آنان اجرا خواهد شد.» علی‌رغم تصریح ماده ۷۶ اخیرالذکر در ماده ۷۲ این قانون آمده: «هر شخص حقیقی یا حقوقی که بدون پروانه کسب مبادرت به تأسیس واحد صنفی نماید، شورای مرکزی اصناف از کار او جلوگیری و محل کسب را تعطیل خواهد کرد.»

در قانون مجازات اسلامی تا قبل از سال ۱۳۹۲ نیز موارد صریحی به مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی اختصاص داده نشده ولی در پاره‌ای موارد به اشخاص حقوقی اشاره نموده و اکثر مدیران و مسئولان شخص حقوقی را مسئول شناخته و برای آنان مجازات تعیین کرده است. از جمله این موارد می‌توان به ماده ۴۶ قانون تعزیرات اشاره نمود. این ماده مقرر می‌دارد: «هر کس بدون اذن مراجع ذیصلاح نسبت به ابنیه و خطوط و نقوش و آثار مذهبی و تاریخی و ملی یا به اشیایی که برای نفع عموم یا تزئین اماکن مقدسه یا ملی نصب شده است خرابی وارد آورد به حبس از یک تا ده سال و به پرداخت خسارات وارده محکوم خواهد شد.» منطبق با تبصره ۲ ماده ۴۷ همین قانون «چنانچه این جرایم به وسیله اشخاص حقوقی انجام شود، هر یک از مدیران و مسئولان که دستوردهنده باشند برحسب مورد به مجازات مقرر محکوم می‌شوند.» در همین راستا، قانون مجازات اخلاک‌گران در نظام اقتصادی کشور مصوب ۱۳۶۹/۹/۱۹ نیز مسئولیت کیفری را قابل‌تحمیل بر مدیران و مسئولان شخص حقوقی دانسته است به موجب این قانون اعمال زیر جرم محسوب شده است:

- ۱- اخلال در نظام پولی و ارزی کشور از طریق قاچاق عمده ارز یا ضرب سکه قلب یا جعل اسکناس یا وارد کردن یا توزیع نمودن عمده آنها اعم از داخلی و خارجی.
- ۲- اخلال در امر توزیع مایحتاج عمومی از طریق گران‌فروشی کلان ارز یا سایر نیازمندی‌های عمومی و احتکار عمده ارزاق یا نیازمندی‌های مزبور و پیش‌خرید فراوان تولیدات کشاورزی و سایر تولیدات موردنیاز عامه و امثال آنها به منظور ایجاد انحصار یا کمبود در عرضه آنها.
- ۳- آن گونه که از منطوق این مصادیق مستفاد می‌شود هیچ‌یک از واکنش‌های مقنن دربرگیرنده اصول و چهارچوب‌های جرم‌انگاری استاندارد، مشتمل بر «تعیین ارکان جرم، نوع و میزان دقیق واکنش و فرایند دادرسی» درخصوص اشخاص حقوقی نمی‌باشد و به نظر می‌رسد مقنن در این مقطع زمانی بدون توجه به شرایط مذکور در تلاش جهت پاسخگو نمودن اشخاص حقوقی و مرتفع نمودن ضرورت‌های اجتماعی الگوی مجرم‌انگاری را که متضمن مصداق‌گرایی می‌باشد، در دستور کار قرار داده است.

۵- گرایش تقنینی به توسعه کیفرپذیری شخص حقوقی، ابتکاری عقیم

نقش پررنگ اشخاص حقوقی در ارائه خدمات اینترنتی و شمار رو به تزاید آنها در فضای مجازی، قانونگذار را بر آن داشت تا مسؤولیت کیفری آنان را در خصوص ارتکاب جرایمی چون دسترسی غیرمجاز، شنود غیرمجاز، جاسوسی، جعل، تخریب و اخلال در داده‌ها یا سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی، سرقت، کلاهبرداری، جرایم علیه عفت و اخلاق عمومی، هتک حیثیت و نشر اکاذیب با تصویب قانون جرایم رایانه‌ای در سال ۱۳۸۸ به رسمیت بشناسد. با این وصف، این مصوبه اولین اقدام قانونگذاری ایران در راستای قاعده‌مندسازی مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی محسوب می‌شود. هرچند نسبی‌گری این قانون، مانع تبدیل شدن مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی به یک قاعده فراگیر و عام‌الشمول شد، با این وجود، تلاش مقنن در این حوزه و اقدام او در جهت برداشتن گام نخست، قابل تحسین به نظر می‌رسد. چندان‌که این حرکت، راه را برای پذیرش مسؤولیت اشخاص مذکور در قبال عموم جرایم در قانون مجازات اسلامی (تبصره ماده ۱۴ و مواد ۲۰ الی ۲۲ و ۱۴۳) هموار ساخت. البته در همین قانون نیز مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی پیرامون جرایم رایانه‌ای به طور مستقل مورد حکم قرار گرفته است (مواد ۷۴۷ و ۷۴۸ تعزیرات).

از طرف دیگر پیش‌بینی مجازات اشخاص حقوقی یکی از بارزترین دستاوردهای قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ می‌باشد. بعد از قانون جرایم رایانه‌ای، این قانون دومین قانونی است که به پیش‌بینی مجازات اشخاص حقوقی پرداخته است. از ظاهر ماده ۲۰ قانون مجازات جدید چنین استنباط می‌شود که «شخص حقوقی تنها در صورتی قابل مجازات است که شخص حقیقی مرتکب جرم نیز مجازات شود» چون مجازات شخص حقوقی را علاوه بر مجازات شخص حقیقی دانسته است. این ظاهر، منطقی نیست زیرا ممکن است شخص حقیقی به جهاتی فاقد مسؤولیت باشد اما دلیلی ندارد که شخص حقوقی نیز مصون از تعقیب و مجازات بماند. به نظر می‌رسد قانونگذار، حالت غالب را در نظر دارد زیرا تعقیب اشخاص حقوقی معمولاً در حالتی است که نماینده شخص حقوقی که مرتکب جرم شده است تحت تعقیب قرار می‌گیرد و شخص حقوقی نیز به تبع آن تعقیب می‌شود. شخص حقوقی دارای شخصیت مستقلی است پس ارتکاب جرم از سوی نماینده وی، تعدد جرم نیست اما از مصادیق جرایم مرتبط است یعنی ممکن است مشمول عناوینی همچون معاونت و شرکت قرار گیرد.

قانون مجازات اسلامی، با قرار دادن مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی در ماده ۱۴۳ قانونگذار ایران بر اساس نظریه مغز متفکر، این نهاد را به صورت مضیق پذیرفته است. البته پذیرش نظریه مغز متفکر تنها در مورد مجازات تعزیری است؛ لیکن در مورد دیه، قانونگذار موسع عمل کرده و به نوعی نظریه دیگر یعنی نظریه مسؤولیت مافوق یا مسؤولیت کارفرما را لحاظ کرده است (تبصره ماده ۱۴ قانون مذکور). به نظر می‌رسد در مجموع رویه قانونگذار در این زمینه قابل دفاع باشد. با توجه به اینکه تا به حال نهاد مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی نبوده است، در زمینه مجازات تعزیری با احتیاط عمل شده و آنجا که پای دیه و خسارت در میان است، دست قاضی را برای صدور حکم به محکومیت شخص حقوقی باز گذاشته است. آنچه قابل ایراد است آنکه قانون مجازات

اسلامی در مواد مربوطه در این زمینه ابهامات و اجمالاتی دارد که عمل به آن را سخت می‌کند.

۶- روایت عام قانونگذار از مسئولیت کیفری انتزاعی شخص حقوقی

در کشور ما تا پیش از تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ (تبصره ماده ۱۴ و ماده ۱۴۳)، مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی هیچ‌گاه صراحتاً از سوی قانونگذار پذیرفته نشده بود و در اغلب موارد در واکنش به جرایم ارتكابی آنها صرفاً مجازاتی برای مدیران اشخاص حقوقی در نظر گرفته می‌شد. با وجود این، از سر ضرورت در موارد متعددی در قوانین مختلف به‌طور پراکنده مجازاتی برای اشخاص حقوقی هم در نظر گرفته شده است.^{۲۰} در سال‌های اخیر نیز گرایش‌هایی از سوی برخی محاکم ایران به پذیرش این نوع مسئولیت مشاهده شده بود. ولی قانونگذار ایرانی تاکنون موضع صریحی در این باب اتخاذ نکرده بود اما در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ اولین گام را در این زمینه برداشته است.

هرچند تبیین مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی به نحو مذکور در قانون مجازات اسلامی با انتقاداتی در بخش دیه و جبران خسارت مواجه است، قانونگذار به‌صورت گسترده به مسئولیت شخص حقوقی حکم داده و نظریه مسئولیت مافوق یا مسئولیت کارفرما را پذیرفته و حقوق بزه‌دیده را مدنظر داشته است؛ لیکن آنجا که بحث مجازات تعزیری مطرح است، قانونگذار مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را محدود به موردی کرده است که نماینده قانونی شخص حقوقی، جرم را به نام یا در راستای منافع شخص حقوقی انجام دهد. بدین ترتیب قانونگذار از گسترش بیشتر مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی جلوگیری نموده است. شاید قانونگذار ایرانی هم به‌مانند قانونگذار فرانسوی پس از گذشت چند سال از زمان اجرای این قانون، احساس نیاز نماید و در بعضی از جرایم، نظریه مسئولیت مافوق یا مسئولیت کارفرما را جایگزین نظریه مغز متفکر کند. شرط دیگر تحقق مسئولیت کیفری شخص حقوقی آن است که نماینده قانونی جرم ارتكابی را «به نام» یا «در راستای منافع» شخص حقوقی انجام دهد. انجام وظیفه «به نام» شخص حقوقی یعنی اینکه نماینده قانونی عمل را رسماً و عملاً از طرف شخص حقوقی انجام دهد نه از طرف خود؛ به‌عنوان مثال مدیر شرکت در معامله‌ای که از طرف شرکت انجام می‌دهد، مرتکب کلاهبرداری از طرف معامله شود؛ بنابراین اگر نماینده در معامله‌ای که به نام خود انجام می‌دهد، مرتکب کلاهبرداری یا هر جرم دیگری بشود تنها خود مسئول بوده و مسئولیت کیفری شخص حقوقی را در پی نخواهد داشت. انجام رفتار «در راستای منافع» شخص حقوقی بدین معناست که نماینده مثلاً در معامله‌ای که انجام می‌دهد جرمی را با در نظر گرفتن منافع شخص حقوقی و برای اینکه شخص حقوقی به نفعی برسد، انجام دهد. این نفع و فایده می‌تواند جنبه مادی یا معنوی، قطعی یا احتمالی و مستقیم یا غیرمستقیم داشته باشد؛ به‌عنوان مثال هنگامی هم که اداره‌کننده یک شرکت به ضرر شرکت رقیب اقدام به تبلیغات غیرواقعی و نشر

۲۰. برای اطلاع از این موارد، نک و وحید اشتیاق، «گرایش به پذیرش و توسعه مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی، واکنش واقع‌گرایانه به آثار توسعه»، مجله پژوهش‌های حقوقی ۱۱(۱۳۸۶)، ۲۱.

اکاذیب می‌کند، شرکت مذکور مرتکب جرم شده است؛ بنابراین اگر نماینده جرم ارتكابی را فقط برای به منفعت رسیدن خویش انجام دهد، تنها خود وی مسئول بوده و شخص حقوقی به جرم ارتكابی محکوم نخواهد شد. تشخیص وجود مسؤولیت کیفری برای شخص حقوقی آن موقع دشوار خواهد بود که جرم ارتكابی در جهت منافع اقلیت اعضاء شخص حقوقی نه در جهت منافع اکثریت باشد. به نظر می‌رسد در این مورد، جرم در راستای منافع شخص حقوقی محسوب نخواهد شد و مسؤولیت کیفری شخص حقوقی را به دنبال نخواهد داشت. باید توجه داشت که در راستای منافع شخص حقوقی مرتکب جرم شدن به این معنا نیست که شخص حقوقی لزوماً از ارتكاب جرم نفعی هم برده باشد، بلکه همین که عمل از لحاظ عرفی در راستای شخص حقوقی تلقی شود، مسؤولیت کیفری آن را در پی خواهد داشت.

نکته قابل توجه آنکه ماده از لفظ «یا» استفاده کرده است؛ بنابراین صرف وجود یکی از این دو شرط کافی است. لذا اگر نماینده قانونی شخص حقوقی، جرم را به نام شخص حقوقی ولی در جهت منفعت خود مرتکب شود و نفع آن تنها به خود وی برسد، شخص حقوقی مسؤولیت کیفری خواهد داشت. از طرف دیگر اگر عمل ارتكابی در جهت نفع رساندن به شخص حقوقی باشد، ولی به جهتی با نام نماینده انجام شده باشد، باز شخص حقوقی از لحاظ کیفری مسؤل خواهد بود. باید توجه داشت که اگر نماینده قانونی شخص حقوقی از حدود و اختیارات خود تجاوز کند، تنها نماینده، مسؤولیت کیفری خواهد داشت و نمی‌توان برای شخص حقوقی مسؤولیت کیفری قائل شد (این بحث در حقوق مدنی هم قابل طرح است). البته محدود کردن مسؤولیت کیفری شخص حقوقی به مواردی که نماینده در حدود وظایف محول شده عمل کرده باشد میدان را برای فرار شخص حقوقی از مسؤولیت کیفری باز خواهد کرد.

نکته مذکور در ماده ۱۴۳ آن است که مسؤولیت کیفری شخص حقوقی نافی مسؤولیت کیفری شخص حقیقی مرتکب جرم نخواهد بود و در این موارد، قاعده تعدد مسؤولیت حاکم است. ابتدا باید تمامی ارکان جرم اعم از مادی و معنوی که در قانون آمده است، از سوی نماینده قانونی احراز شود و جرم وی اثبات گردد تا بتوانیم این جرم را به شخص حقوقی هم منتسب بدانیم. بدین ترتیب هم نماینده قانونی مرتکب جرم و هم شخص حقوقی به مجازات مقرر قانونی خود محکوم می‌شوند. در هر صورت و با تفسیری که گذشت ماده ۱۴۳ از قانون مجازات اسلامی را می‌توان مبنای مسؤولیت کیفری عام اشخاص حقوقی دانست.

۷- واکنش نظام عدالت کیفری در مواجهه با ابتکار تقنینی

مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی نیازمند پیش‌بینی شرایط مسؤولیت و نیز تعیین کیفرهای بایسته و متناسب است. تا قبل از تصویب قانون مجازات مصوب سال ۱۳۹۲ که تحولی در راستای پذیرش مسؤولیت کیفری، بالأخص مسؤولیت کیفری شخص حقوقی می‌باشد، شخص حقوقی حائز مسؤولیت نبود. اگرچه علی‌رغم تحول صورت‌گرفته باز هم مسؤولیت کیفری و مجازات شخص حقیقی در اولویت قرار دارد، اما با هر دلیل و منطقی هم که این مواد در اصلاحات قانون مجازات، به آن اضافه

شده باشد، بازهم بسیار نویدبخش است.

با نگاهی به قانون مجازات اسلامی ایران که مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را در ماده ۱۴۳ پذیرفته و مجازات قابل اعمال نسبت به این اشخاص را در مواد ۲۰ تا ۲۲ تعیین نموده است، چنین به نظر می‌رسد که مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی بر اصول خاصی استوار گردیده است. این اصول شامل «اصل مجرمیت عاریه‌ای» و «اصل مسئولیت موازی» (هم‌زمان) شخص حقیقی و شخص حقوقی می‌باشد که هر دو در ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی مورد توجه قرار گرفته‌اند. در این مبحث با بررسی این دو اصل، چهارچوبی را که در آن مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی مورد قبول قانونگذار ایران قرار گرفته است، بیان می‌گردد.

۷-۱- اصل مجرمیت عاریه‌ای

بر مبنای این نظریه، مدیران عالی‌رتبه شخصیت ثانوی شخص حقوقی محسوب و رفتارها و وضعیت روانی آنها منتسب به خود شخصی حقوقی می‌باشد. به این ترتیب، مدیران شخصی حقوقی، خود شخصی حقوقی به حساب آمده و موجبات مسئولیت کیفری شخص حقوقی را فراهم می‌کنند. با این همه، هیچ‌یک از دیدگاه‌های مطرح شده از استواری لازم برای توجیه و تبیین مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی برخوردار نبودند. طرح این دیدگاه‌ها به وضوح نشان می‌داد که ارائه‌کنندگان آن صرفاً به دنبال حل مسئله از راه نشان دادن ضرورت‌ها بودند بدون اینکه برهان قاطعی بر درستی این نظریه‌ها ارائه نمایند. چنان‌که در ابتدا صرفاً به تعیین چهارچوبی برای مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در خصوص جرایم با مسئولیت کیفری مطلق پرداختند اما در ادامه با وخامت اوضاع و افزایش میزان ارتکاب جرایم عمدی از سوی این اشخاص متمایل به توسعه دیدگاه خود نسبت به جرایم عمدی از طریق تحریف واقعیت‌ها شدند و در همین راستا شخص حقیقی و شخص حقوقی را برابر انگاشتند. بدیهی است، در این چهارچوب، چون اشخاص حقیقی نماینده شخص حقوقی محسوب می‌شوند اعمال و تصمیم‌های آنها به شخص حقوقی نسبت داده می‌شود. این انتساب نه بر مبنای ضرورت یا تخیل و توهم که بر مبنای واقعیت است و تردیدی در این نیست که شخص حقیقی تصمیم‌ها و برنامه‌های شخص حقوقی را دنبال می‌کند مگر اینکه خلاف آن به اثبات برسد. در سال‌های بعد نظریه مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی بر مبنای نمایندگی توانست عمده توجه حقوق‌دانان را به خود جلب نماید.^{۲۱}

با توجه به توضیحاتی که مطرح شد سؤال این است که در قانون جدید مجازات اسلامی ایران که مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی به صراحت پذیرفته شده است این مسئولیت در چهارچوب کدام‌یک از نظریه‌های سابق قابل تبیین است؟ آیا قانونگذار ایران در این زمینه تحت تأثیر نظریه اکتسابی بودن مسئولیت بوده است یا متأثر از نظریه‌های برابر انگاری و نمایندگی؟ حقیقت این است

۲۱. مجتبی جعفری، «مبانی و اصول مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی ایران»، پژوهش‌نامه حقوق کیفری ۲(۱۳۹۵)، ۲۰.

که نظریه برابر انگاری با واقعیات موجود سازگار نیست و از این رو بعید به نظر می‌رسد قانونگذار ایران متأثر از این نظریه بوده باشد. ضمن اینکه ظاهر عبارات قانونگذار در ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی نیز این مسئله را نشان نمی‌دهد. در خصوص نظریه اکتسابی بودن مسؤولیت نیز باید گفت که این دیدگاه به معنای سرایت تمام آثار مسؤولیت شخصی حقیقی به شخص حقوقی است و حال آنکه، قانونگذار ایران به دنبال تحقق چنین شرایطی نبوده است. همچنین نظریه نمایندگی نیز با این ایراد مواجه است که ظاهراً تمام رفتارهای شخص حقوقی را صرفاً به این دلیل که نماینده شخص حقوقی بوده است متوجه آن شخص حقوقی می‌داند و حال آنکه قانونگذار ایران در این زمینه با پیش‌بینی برخی شرایط سعی کرده است مسؤولیت کیفری شخص حقوقی را به موارد خاصی محدود نماید. از این رو، به نظر ما، اصلی حاکم بر بحث مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون جدید مجازات اسلامی ایران «اصل مجرمیت عاریه‌ای» است که علی‌الاصول مرزهای دقیقی با نظریه‌های سابق دارد و به همین دلیل در اینجا از این اصل به‌عنوان یکی از اصول حاکم بر مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی ایران یاد کرده‌ایم.

بر اساس نظریه «مجرمیت عاریه‌ای»، مجرمیت در واقع از آن مباشر است و صرفاً بخشی از مسؤولیت کیفری به شخصی حقوقی به عاریه داده می‌شود و با تغییراتی که در وصف مجرمانه ایجاد می‌شود شخص حقوقی نیز می‌تواند بهره‌مند گردد. این اصطلاح صرفاً به‌عنوان یک «توجیه» در مجازات معاون جرم مورد استفاده برخی از حقوق دانان قرار گرفته است. اگر جز این بود حقوق دانان نمی‌توانستند به‌صورت سلیقه‌ای با آن برخورد نمایند. این در حالی است که در ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی قانونگذار بدون اشاره به این اصطلاح در صدد تأسیس اصل جدیدی در قلمرو مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی تحت عنوان «اصل مجرمیت عاریه‌ای» بوده است. به‌موجب این اصل، «شخص حقوقی در صورتی دارای مسؤولیت کیفری است که نماینده قانونی شخص حقوقی به نام یا در راستای منافع آن مرتکب جرمی شود.» مفهوم این عبارت قانونگذار آن است که هرگاه نماینده شخص حقوقی به نام این شخص یا در راستای منافع آن مرتکب جرمی شود خود مباشر جرم است و آن شخص حقوقی به‌صورت عاریه‌ای مجرمیت جداگانه‌ای کسب می‌کند.

این مجرمیت عنوان معاونت ندارد زیرا اگر چنین بود قانونگذار تصریح می‌نمود. مجرمیت شخص حقوقی نوعی مباشرت معنوی تغییر یافته است؛ منظور از مباشرت معنوی تغییر یافته آن است که رفتار مادی جرم توسط مباشر مادی، لیکن به نام یا در راستای منافع مباشر معنوی ارتکاب یابد، اما برخلاف اصل در اینجا مباشر معنوی شخص حقیقی نبوده و مباشر مادی نیز، جاهل به موضوع جرم و یا در حکم ابزار نمی‌باشد. لذا استفاده از اصطلاح مباشرت معنوی تغییر یافته بدین خاطر است که از یک سو مباشر واقعی، یعنی شخص حقیقی، تحت تأثیر اکراه و فریب اقدام نکرده است و خود مستقلاً و با اراده آزاد مرتکب عمل مجرمانه شده است و از سوی دیگر، شخص حقوقی را نمی‌توان به‌واقع مباشر معنوی دانست زیرا اراده و اختیار لازم برای اثرگذاری بر شخص حقیقی به‌منظور تسهیل وقوع

جرم را نداشته است.^{۲۲}

۷-۲- اصل مسئولیت موازی

به صراحت ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی مسئولیت کیفری شخصی حقوقی مانع از مسئولیت کیفری شخص حقیقی مرتکب جرم نیست. این نکته بدان معنی است که مسئولیت کیفری شخص حقوقی با مسئولیت کیفری شخص حقیقی قابل جمع است. به عبارت دیگر، اگرچه از این پس شخص حقوقی مسئولیت کیفری داشته و قابل مجازات است، اما به هیچ وجه این مسئله نمی تواند مستمسکی برای فرار شخص حقیقی مرتکب جرم از تحمل مجازات باشد. دلایل متعددی در این خصوص قابل ذکر است:

اولاً، هر چند مطابق با اصل شخصی بودن مجازات در مواردی که مسئولیت کیفری متوجه شخص حقوقی است، شخص حقیقی را نمی توان مسئول دانست؛ لیکن به صراحت ذیل ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی، اصل مذکور به این نحو متحمل تخصیص گردیده است که «مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی مانع مسئولیت اشخاص حقیقی مرتکب جرم نیست»؛ بنابراین در صورتی که رفتار مجرمانه علاوه بر شخص حقوقی به شخص حقیقی نیز منتسب باشد، امکان تحمیل همزمان (موازی) مسئولیت کیفری به این اشخاص امکان پذیر است.

ثانیاً، اصولاً عدم پیش بینی مسئولیت کیفری شخص حقیقی مرتکب جرم در شرایط ماده ۱۴۳ نه تنها با موازین حقوق کیفری به شرح فوق الذکر سازگاری ندارد بلکه برخلاف آموزه های مسلم جرم شناسی نیز می باشد؛ زیرا از یک سو، جای هیچ گونه تردیدی نیست که عامل اصلی ارتکاب جرم و تشویش نظم عمومی، موجود ذی شعوری است که با یک تصمیم یا اقدام خود موجب تحقق جرم شده است؛ بنابراین، پیشگیری از تکرار جرم زمانی میسر است که این عامل در ازای رفتار مجرمانه خود پاسخی درخور را از جامعه دریافت نموده و عملاً تهدید شود که چنانچه بار دیگر مرتکب جرم گردد با سختگیری بیشتری روبرو خواهد شد. همچنین دلایل دیگری نیز در تأیید مسئولیت توأمان اشخاص حقوقی و حقیقی قابل ذکر است که به جهت اختصار در کلام به همین موارد فوق اکتفا می گردد.

سؤال مهمی که در اینجا قابل طرح است اینکه نسبت بین ماده ۱۴۳ و تبصره ماده ۱۴ قانون مجازات اسلامی چگونه است؟ به عبارت دیگر، با توجه به اینکه قانونگذار در ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی بر مسئولیت همزمان شخص حقوقی و شخص حقیقی مرتکب جرم تأکید نموده است، آیا تبصره ماده ۱۴ همان قانون آنجا که می گوید: «چنانچه رابطه علیت بین رفتار شخص حقوقی و خسارت وارد شده احراز شود دیه و خسارت قابل مطالبه خواهد بود»، همین راه را پیموده است یا طریق دیگری را در پیش گرفته است؟ اگر قانونگذار در تبصره موصوف نظر به راه حل ماده ۱۴۳ داشته است پس چرا برقراری رابطه علیت بین رفتار شخص حقوقی و خسارت را ملاک تعیین

۲۲. جعفری، پیشین، ۲۱.

مسئولیت در نظر گرفته و در این خصوص به رفتار شخص حقیقی اشاره‌ای نداشته است؟ حقیقت این است که به نظر می‌رسد نوع و نحوه تحقق مسئولیت در این دو حکم با یکدیگر متفاوت است. در واقع، باتوجه به ماده ۲۰ قانون مجازات اسلامی که می‌گوید: «در صورتی که شخص حقوقی بر اساس ماده ۱۴۳ این قانون مسئول شناخته شود...»، باید گفت که از نظر قانونگذار شخص حقوقی به چند صورت ممکن است مسئول شناخته شود که تنها یکی از این موارد ناظر به شرایط مقرر در ماده ۱۴۳ می‌باشد. به دیگر سخن، مسئولیتی که بر اساس شرایط مقرر در ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی برای شخص حقوقی ایجاد می‌شود صرفاً مسئولیت کیفری به‌خاطر جرایم تعزیری و حدی است^{۲۳} و در خصوص مسئولیت مدنی و مسئولیت کیفری که مبتنی بر جنایات باشد حکم همان است که در تبصره ماده ۱۴ این قانون مرقوم گشته است؛ بنابراین، چنانچه در چهارچوب شرایط مقرر در ماده ۱۴۳ به‌عنوان مثال جرم کلاهبرداری یا تولید و فروش مشروبات الکلی رخ دهد شخص حقیقی و شخص حقوقی هم‌زمان مسئولیت کیفری خواهند داشت و هرگاه در اثر اقدامات یک شخص حقوقی خسارتی به مال یا جان فردی وارد شود به حکم تبصره ماده ۱۴ خود شخصی حقوقی مسئولیت مدنی و کیفری ناشی از آن را تحمل خواهد کرد. ممکن است گفته شود که دلیل تفکیک فوق چیست و چرا اصولاً چنین تفکیکی برقرار شده است؟ در پاسخ باید گفت که اولاً، قسمت اخیر تبصره ماده ۱۴ که می‌گوید: «اعمال مجازات تعزیری بر اشخاص حقوقی مطابق ماده ۲۰ خواهد بود» به این معنی است که قانونگذار در مورد جرایم تعزیری این اشخاص ضوابط دیگری در نظر گرفته است. ضمن اینکه قانونگذار حکم اخیر را منحصر به جرایم تعزیری ننموده است. در واقع، باتوجه به این قاعده عقلی که «اثبات شیء نفی ماعدا نمی‌کند» و با در نظر گرفتن این نکته که در ابتدای تبصره ماده ۱۴ صرفاً تکلیف جنایات (دیه) و خسارت‌های مدنی مشخص شده است تردیدی باقی نمی‌ماند که راه‌حل ماده ۲۰ نه‌تنها در مورد جرایم تعزیری بلکه در مورد جرایم احتمالاً حدی اشخاص حقوقی نیز کارگشا خواهد بود.

ثانیاً، بر اساس اصل ظاهر، به نظر می‌رسد که استفاده از راه‌حل ماده ۱۴۳ در مورد جنایات و خسارات مدنی غیرمنصفانه است. چنان که ممکن است از تولیدات غیربهداشتی یک شرکت تولیدکننده مواد غذایی جنایتی حادث شود که نمی‌توان آن را به تقصیر مدیر یا نماینده آن شخصی حقوقی منتسب نمود. در این صورت، اگر هم بر فرض مدیر کارخانه سهل‌انگاری نموده باشد مسئولیت او در حد ارتکاب یک جرم تعزیری است و نمی‌توان وی را مسئول پرداخت دیه مصرف‌کنندگان دانست. تنها

۲۳. نباید تصور کرد اشخاص حقوقی فقط قادر به ارتکاب جرایم تعزیری هستند. در واقع، قانونگذار با پیش‌بینی تبصره ماده ۱۴ قانون مجازات اسلامی قطعاً در نظر داشته است که این‌گونه اشخاص قادر به ارتکاب جرایم علیه تمامیت جسمانی (جنایات)، نیز می‌باشند.

علاوه‌براین، ارتکاب جرایم حدی توسط اشخاص حقوقی نیز دور از ذهن نیست. چنانکه ممکن است یک شخص حقوقی مبادرت به افساد فی‌الارض از طریق اشاعه فحشا یا توزیع مشروبات الکلی نموده یا جرایمی را برای مقابله با حکومت اسلامی به راه اندازد. بی‌تردید در این‌گونه موارد اعدام شخص حقوقی از طریق انحلال صورت خواهد گرفت که در ماده ۲۰ قانون مجازات اسلامی به‌عنوان یکی از مجازات قابل‌اعمال نسبت به این اشخاص در نظر گرفته شده است.

در یک صورت او ممکن است مسئول باشد و آن حالتی است که او عمداً و با قصد جنایت یا تشویش اذهان عمومی دستور مسموم نمودن تولیدات غذایی را داده باشد که در این حالت نیز اصولاً موضوع بحث از قلمرو مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی خارج خواهد شد. بدیهی است اگر او در رفتار اخیر خود تابع شخص حقوقی بوده باشد هم‌زمان حکم ماده ۱۴۳ و تبصره ماده ۱۴ قانون مجازات اسلامی لازم‌الاجرا خواهد بود.

نکته دیگر در مقایسه بین تبصره ماده ۱۴ و ماده ۲۰ قانون مجازات اسلامی به نحوه انتساب مسئولیت در مورد هر کدام از این دو مقرر قانونی مربوط می‌شود. سؤال این است که آیا مجرمیت مبتنی بر تبصره ماده ۱۴ همچون ماده ۲۰ (ناظر به ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی) یک مجرمیت عاریه‌ای است یا نوع دیگری است؟ به نظر می‌رسد در تبصره مذکور قانونگذار فراتر از بحث مجرمیت عاریه‌ای را در نظر داشته است. در واقع، ارتکاب جنایات و خسارت‌های مدنی ممکن است رابطه علیت مستقیمی با رفتار خود شخص حقوقی داشته باشد اما ارتکاب سایر جرایم صرفاً از طریق مجرمیت عاریه‌ای ممکن است. از این رو، به عقیده ما مجرمیت مورد نظر قانونگذار در تبصره ماده ۱۴ یک مجرمیت اکتسابی است. آنجا که قانونگذار در تبصره مذکور به لزوم احراز رابطه علیت بین رفتار شخص حقوقی و خسارات به وجود آمده تأکید نموده و برخلاف ماده ۱۴۳ از ارتکاب جرم توسط نماینده شخصی حقوقی بحثی به میان نیاورده است، در واقع به دنبال طرح ایده مجرمیت اکتسابی در خصوص جنایات و خسارت‌های مدنی بوده است که در مقایسه با ایده جامع‌تر مجرمیت عاریه‌ای که در ماده ۱۴۳ مندرج است چهره‌ای کاملاً استثنایی دارد.

باتوجه به مباحث فوق، قول قانونگذار مبنی بر احراز مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در همه موارد یکسان نیست. در بعضی موارد، مسئولیت و کیفر جرایم اشخاص حقوقی را متوجه خود شخص حقوقی نموده و در بعضی موارد این مسئولیت را متوجه اشخاص حقیقی (مدیران) می‌داند؛ از سوی دیگر، اراده مقنن در خصوص مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در پرتو قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، به صورت قاعده‌مند نمودن مسئولیت کیفری این اشخاص مورد اشاره قرار گرفت، هرچند که هنوز فقدان صورتی جزئی و منسجم از تقنین در رابطه با مسئولیت کیفری این اشخاص احساس می‌شود، امری که موجب اختلاف نظر در دکتین حقوقی و تفاسیر قضایی در رابطه با این موضوع گردیده است.

۸- جهت‌گیری بستر رویه قضایی متأثر از ادراک تفسیری

در حقوق کنونی ایران، تاکنون پذیرش مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی، توسط محاکم قضایی به یک رویه منسجم تبدیل نگردیده است. به دیگر سخن، دادگاه‌ها در مقام اعمال مجازات اشخاص حقوقی، نمایندگان آنها را بیشتر مورد توجه قرار می‌دهند.

هنگام تقدیم دادخواست یا شکوائیه علیه یک شرکت تجاری، هرگز نمی‌توان شخصیت حقوقی شرکت را به تنهایی، طرف دعوا قرار داد. بلکه باید نام نمایندگان آنها را نیز به عنوان مدعی علیه یا مشتکی عنه ذکر نمود. این امر به دلیل آن است که شخصیت حقوقی مسئول شناخته می‌شود ولی

کسی که باید مجازات گردد، همان نماینده وی می‌باشد که یک شخص حقیقی است؛ اما آیا می‌توان در حقوق ایران همانند انگلستان، شخص حقوقی را بدون در نظر گرفتن نمایندگان قانونی‌اش، به کیفر رساند؟ در پاسخ به این سؤال باید گفت: در برخی موارد ناگزیر هستیم شخصیت حقوقی را به تنهایی مسئول کیفری بدانیم. برای مثال، در مورد اشخاص حقوقی نامشروع که گروه‌های مافیایی مانند القاعده یا شرکت‌های غیرقانونی مانند شرکت‌های هرمی، از مصادیق بارز آنها می‌باشند، چاره‌ای جز آن نیست که فقط شخص حقوقی را بدون در نظر گرفتن شخص حقیقی مرتکب جرم، مسئول بدانیم و مجازات را بر مجموعه افراد تشکیل‌دهنده این شخصیت حقوقی اعمال کنیم. در حالت کلی، چگونگی اعمال مجازات در مورد اشخاص حقوقی همانند اعمال کیفر در خصوص اشخاص حقیقی است؛ چراکه به تصریح ماده ۵۸۸ قانون تجارت، شخص حقوقی از همان تکالیفی برخوردار است که شخص حقیقی می‌تواند دارا باشد. مسؤولیت مدنی و کیفری نیز از جمله تکالیف است. مجازات مالی یا کیفرهایی که در راستای کاهش امتیازات اجتماعی و سیاسی اعمال می‌شوند از زمره کیفرهایی هستند که بر هر دو شخص حقیقی و حقوقی قابل اعمال می‌باشند؛ اما برخی از مجازات به نسبت ماهیت شخصیت حقوقی تغییر می‌کنند؛ مانند مجازات اعدام که همان کیفر سالب حیات است، در مورد اشخاص حقوقی به مجازات انحلال قضایی و صدور حکم ورشکستگی از سوی دادگاه تبدیل می‌شود.

از آنچه گذشت می‌توان مسؤولیت کیفری را بهترین راه ضمانت انجام تکالیف مدیران شرکت‌های تجاری به‌شمار آورد. این نوع مسؤولیت از چهارچوب‌های حقوق تجارت است که آن را از بنیان، با حقوق مدنی متمایز می‌سازد. از طرفی گسترش فعالیت تجاری اشخاص حقوقی ضرورت وجود چنین مسؤولیتی را برای این اشخاص و نمایندگان آنها به‌طور هم‌زمان، نمایان می‌سازد. علی‌رغم این تحولات، رویه قضایی کشور ما در واکنش به رفتارهای مجرمانه اشخاص حقوقی بیشتر به نظریات سابق رجعت نموده و شاهد گرایش به صدور احکام محکومیت محدود اشخاص حقوقی هستیم، امری که می‌تواند منجر به ایجاد ناعدالتی از طریق تحمیل نمودن تمام بار مسؤولیت کیفری بر شخص حقیقی (نماینده شخص حقوقی) و متروک یا مغفول ماندن مقرره‌های قانونی مذکور در خصوص اشخاص حقوقی گردد.

۹- تکامل رویه قضایی با گرایش به اراده معانی کلاسیک از مفاهیم نوین در حوزه مسؤولیت کیفری

از آنجایی که قانون مجازات اسلامی در تبصره ماده ۱۴ و مخصوصاً در ماده ۱۴۳، قواعد مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی را به‌صورت مختصر و کلی بیان نموده است، همین امر به علت قدرت تفسیر محاکم قضایی از متون قانونی باعث گردیده که شاهد تفاسیر متعدد و اجرای متفاوت مقررات در این رابطه باشیم. برون‌داد تصمیم‌های قضات محاکم کیفری غالباً گرایش به دیدگاه سابق بر تصویب مقررات فوق دارد؛ به این توضیح که بیشتر موارد به‌جای مسئول دانستن شخص حقوقی به تنهایی یا توأم با شخص حقوقی (با تعیین میزان مسؤولیت هر یک از آنان)، شاهد محکومیت و

تحلیل بار مسئولیت کیفری بر اشخاص حقیقی هستیم. در ادامه به دو نمونه حکم محکومیت کیفری اشخاص حقیقی (مدیر شخص حقوقی) در محاکم بدوی و تجدیدنظر اشاره می‌شود. در این احکام قاضی صادرکننده رأی بدون استدلال، تمام بار مسئولیت کیفری را (به میزان تأثیر در ارتکاب رفتار مجرمانه) منتسب به شخص حقیقی مدیر دانسته است و این در حالی است که شخص حقیقی به نام و یا در راستای منافع شخص حقوقی متبوع خود مرتکب جرم شده است. به تعبیر دیگر امکان انتساب جرم براساس قانون مجازات اسلامی نیز به شخص حقوقی امکان‌پذیر بوده است، اما با توجه به دیدگاه سنتی در خصوص مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی، بار تحمل مسئولیت کیفری صرفاً متوجه مدیر شخص حقوقی گردیده است.

نمونه این آراء:

۱) رأی صادره از شعبه ۲۲ دادگاه تجدیدنظر استان تهران با شماره دادنامه ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۲۲۰۰۷۷۷ مورخ ۱۳۹۳/۰۶/۲۲ با موضوع عدم رعایت نظام‌های دولتی منتهی به قتل غیر عمدی می‌باشد که به موجب آن «... متهم شرکت ت. با مدیریت آقای س.ب. به‌عنوان کارفرمای مستقیم مرحوم ح.ق. به‌علت عدم تأمین وسیله و امکانات مناسب کار ایمن و آموزش و نظارت کافی در کار و تجهیزات مورد استفاده و ایمنی آنها و دادن رهنمودهای پیشگیرانه ... به میزان هفتاد و پنج درصد (۷۵٪) قاصر دانسته است ... حکم به محکومیت آقای س.ب. به پرداخت ۰.۷۵٪ و یک سوم (یک سوم هفتاد و پنج درصد یک فقره دیه کامله مرد مسلمان در حق اولیای دم مرحوم ح.ق.) و تحمل نود و یک روز حبس تعزیری ... صادر و اعلام می‌گردد. رأی صادره قطعی است».^{۲۴}

تأکید بر مسئولیت انحصاری شخص حقیقی در این دادنامه درحالی است که براساس نظریه کارشناس رسمی دادگستری و ترتیب اثر به آن توسط قاضی صادرکننده رأی، قصور شرکت (ت) نقش محوری را در ارتکاب جرم ایفاء کرده، اما تنها شخص حقیقی به مجازات قانونی محکوم گردیده است.

۲) رأی صادره از شعبه ۱۰۵ دادگاه عمومی جزایی بهارستان با شماره دادنامه ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۳۹۰۰۴۴۰ مورخ ۱۳۹۳/۰۴/۱۴ با موضوع تصرف عدوانی اراضی دولتی می‌باشد. در این رأی آمده است که: «در خصوص اتهام آقای م.م. دایر بر تصرف عدوانی اراضی دولتی موضوع شکایت اداره مسکن و شهرسازی ...؛ با این توضیح که اداره شاکی اعلام نموده متهم که شهردار ... بوده است با اینکه بین اداره شاکی و شهرداری در خصوص ۲۵ هکتار از اراضی پلاک ۱۵۲ اصلی توافقی مبنی بر ایجاد فضای سبز پس از اخذ کاربری در این مقدار از اراضی صورت گرفته ولی اداره به تصدی متهم اولاً بدون اخذ کاربری لازم اقدام به ایجاد فضای سبز نموده و ثانیاً اراضی پلاک ۱۵۰ را نیز که جزء توافق نبوده تصرف و اقدام به ایجاد فضای سبز نموده ... با توجه به دفاعیات بلاوجه متهم بزهکاری وی را محرز دانسته به استناد ماده ۶۹۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۵ با رعایت بند ۲ ماده ۳ قانون وصول برخی

۲۴. «سامانه ملی آرای قضایی».

“Google Privacy Policy,” Accessed February 22, 2021, <http://www.ara.jri.ac.ir>.

از درآمدهای دولت و مصرف آن در موارد معین نامبرده را به پرداخت پنج میلیون ریال جزای نقدی در حق صندوق دولت و رفع تصرف از اراضی فوق (به مساحت‌های مذکور در نظریه کارشناسی) محکوم و اعلام می‌نماید. این رأی حضوری و ظرف ۲۰ روز از تاریخ ابلاغ قابل تجدیدنظرخواهی در محاکم تجدیدنظر استان تهران می‌باشد.^{۲۵}

در موضوع این پرونده سابقاً قراردادی فی‌مابین شهرداری و اداره مسکن و شهرسازی درخصوص محدوده مجاز تصرف شهرداری به‌منظور ایجاد فضای سبز منعقد گردیده است. شهردار وقت بهارستان به‌عنوان شخص حقیقی به نام و در راستای منافع شهرداری (به‌عنوان شخص حقوقی)، اقدام به ایجاد فضای سبز نموده است. در ادامه اداره مسکن و شهرسازی شکوائیه‌ای علیه شهرداری بهارستان با این مضمون مطرح که شهرداری از محدوده مشخص‌شده در قرارداد میان طرفین، مرتکب تجاوز و تصرف غیرمجاز شده است. پس از تحقیقات مقدماتی و ارسال پرونده از دادسرا به شعبه فوق از محاکم کیفری بهارستان، قاضی صادرکننده حکم، بدون توجه به شروط مندرج در ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی که بیانگر انتساب مسؤلیت کیفری به شخص حقوقی شهرداری می‌باشد، فقط شخص حقیقی یعنی شهردار را مسئول کیفری قلمداد نموده است. در این مورد نیز گرایش به دیدگاه کلاسیک و سنتی در رابطه با مسؤلیت کیفری شخص حقوقی در تصمیم قاضی صادرکننده رأی مشهود می‌باشد.

دیدگاه کلاسیک و سنتی در رابطه با مسؤلیت کیفری شخص حقوقی می‌تواند متأثر از مؤلفه‌های متعددی باشد از جمله:

(الف) همان‌گونه که اشاره گردید قانونگذار در مرحله تقنین و قاعده‌مند نمودن مسؤلیت کیفری اشخاص حقوقی جامع و جزئی‌نگر عمل نکرده است و مواردی مانند آنچه در ذیل اشاره می‌شود، نیازمند وجود مقرراتی در این زمینه می‌باشد تا از اختلاف‌نظر و تصمیم‌گیری‌های متفاوت اجتناب گردد. مواردی از جمله: «تعیین شرایط دقیق انتساب رکن مادی جرایم به این اشخاص، نحوه مواجهه قانونی - قضایی با جرایمی که مستلزم سوءنیت می‌باشند؛ از آنجایی که شخص حقوقی فاقد قوه عاقله و اراده می‌باشد، امکان یا عدم‌امکان انتساب جرایم غیر عمد (شبه عمد و خطای محض) به اشخاص حقوقی و ...»

(ب) به نظر می‌رسد بسیاری از قضات محاکم باهدف سرعت و سهولت در رسیدگی‌های قضایی که بعضاً ناشی از حجم بالای پرونده‌ها و تراکم کاری می‌باشد و منجر به تبعات اقتصادی یا اجتماعی برای اشخاص حقوقی و اشخاص حقیقی وابسته به آن می‌گردد، گرایش به تفسیر کلاسیک از مسؤلیت اشخاص حقوقی دارند. به این معنی که مسؤلیت کیفری را متوجه مدیران شخص حقوقی می‌دانند تا بتوانند به اهداف مذکور ناقل شوند؛ چراکه از نظر قضات موافق این دیدگاه، اگر شخص حقیقی مدیر را مسئول بدانیم، می‌توان قراردادهای تأمین کیفری مختص به اشخاص حقیقی (التزام، کفالت، وثیقه و ...) را بعد از تفهیم اتهام به آنها صادر کرد و نیازی به اقدامات بیشتر مانند استعمال

اساسنامه تشکیل شخص حقوقی، لیست اعضای هیئت‌مدیره و دستوراتی که این اعضا در ارتباط با رفتار مجرمانه صادر نموده‌اند، ارائه بیمه‌نامه از سوی شخص حقوقی، معرفی نماینده جهت تبیین اتهام و صدور قرارهای تأمین کیفری مختص به اشخاص حقوقی (مواد ۶۹۰ و ۶۹۱ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲) نمی‌باشد. از سوی دیگر اگر شخص حقوقی را مسئول دانسته و درخصوص این اشخاص قرارهای تأمین در مواد قانونی مذکور صادر گردید، در صورت عدم اجرای دستورات قضایی و تعهدات قانونی این اشخاص که در قانون پیش‌بینی شده است، تبعاتی از جمله ممنوعیت انجام بعضی از فعالیت‌های شغلی و ... داشته که مستقیم یا غیرمستقیم می‌تواند در برخی موارد باعث اختلال در روند تولید در کشور و متضرر نمودن حقوق افراد و نیروهای مشغول به خدمت وابسته به این اشخاص حقوقی (مانند شرکت‌های تجاری و تولیدی) گردد.

بنابر دلایل فوق، سیاست جنایی قضایی ما در رابطه با مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی سیر قهقراپی را به دنبال داشته است؛ به این معنا که هرچند بستر قانونی (مواد مربوط در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲) تا حدود زیادی فراهم می‌باشد، اما قضات آن را مانند مقررات خاص و موردی سابق تفسیر و اجرا می‌کند. لیکن اگر قانون به گونه‌ای تصویب شود که تفاسیر و برداشت‌های متفاوت و متضاد از متن آن امکان‌پذیر نباشد، شاهد اصرار رویه محاکم قضایی بر مقررات بدون قاعده قبل از تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ درخصوص مسئولیت کیفری اشخاص مذکور نخواهیم بود.

۱۰- نارسایی‌های رویه قضایی در جنبش تکامل مفهوم مسئولیت کیفری شخص حقوقی

یکی از اصلاحات درخور توجه قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، توجه ویژه به مقوله مسئولیت کیفری شخص حقوقی است. حال سؤال آن است که آیا قانونگذار در این امر به‌طور جامع تمامی مسائل پیرامون این اشخاص را مدنظر قرار داده است یا خیر؟ همچنین آیا رویکرد مقنن در این خصوص خلأ و تهافت آراء و نظرات قضایی را در این خصوص برطرف می‌نماید و منجر به ایجاد رویه قضایی واحد در سیر رسیدگی به پرونده‌های قضایی این اشخاص خواهد شد؟ در هر صورت کیفیت و چگونگی تحمیل مسئولیت کیفری بر شخص حقوقی به چه نحوی قابل تبیین خواهد بود؟ در پاسخ باید عنوان نمود که علی‌رغم اصلاح قانون مجازات اسلامی در سال ۱۳۹۲ و اختصاص بخشی از آن به شرایط مسئولیت کیفری، خاصه مسئولیت کیفری شخص حقوقی، تاکنون جایگاه متقن و قابل‌انکایی در مقررات قانون مجازات اسلامی نیافته است. به‌طور معمول با تبیین مسئولیت کیفری برای اشخاص حقوقی، آیین رسیدگی به جرایم این اشخاص نیز باید تعیین شود. برخی موارد و نارسایی‌های قانونی از قبیل مقررات مربوط به احضار و جلب متهم (که مربوط به اشخاص حقیقی می‌باشد)، موجب درک و استنباط نادرست رویه قضایی و برداشت‌های متفاوت از مواد و متون قانونی گردیده است؛ بنابراین به‌منظور رفع چنین چالش‌هایی، ضروری است متناسب با شرایط زیست اشخاص حقوقی در بستر جامعه مدنی کنونی، مقررات هماهنگ با ساختار متفاوت این اشخاص وضع نماییم. همچنین ممکن است سؤالاتی مطرح شود از جمله اینکه، زمانی که اتهام متوجه شخص حقوقی

می‌شود، اگرچه مسؤولیت کیفری و میزان دخالت هریک از شخص حقوقی و حقیقی، در جای خود مطمح نظر قرار می‌گیرد، اما آیا در تعقیب شخص حقوقی که متهم به ارتکاب جرم است، درست است که ما شخص حقیقی را مورد تعقیب قرار دهیم؟ یا اگر در ضمن رسیدگی فرضاً احراز شود که تصمیم‌های شخصیت حقوقی بدون رعایت حدنصاب اعضای هیئت‌مدیره یا مجمع عمومی گرفته شده و یا هیئت مذکور به صورت غیرقانونی انتخاب گردیده است، مسؤولیتی متوجه شخصیت حقوقی نیست؟ همچنین، می‌توان تصور کرد که شخصیت حقوقی بر اثر اجبار یا اکراه، به امر خلاف قانون پرداخته یا تکلیف قانونی خود را ترک کرده که در این صورت آیا دارای مسؤولیت کیفری نخواهد بود؟ پذیرش مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی مستلزم تعیین تکلیف نسبت به آثار و تبعات آن در مواردی چون تکرار جرم، تعدد جرم، تعلیق اجرای مجازات، اعاده حیثیت، علل رافع مسؤولیت و علل موجهه جرم و به طور کلی نهادهای ارفاقی یا دفاعیاتی است که در قانون مجازات اسلامی در مورد اشخاص مذکور مغفول مانده است. تعیین تکالیف در خصوص این موارد جهت عدم مواجهه رویه قضایی با چالش، ضروری است.

اینکه این مسائل تا چه میزان و به چه نحوی، در دادرسی‌های قضایی بررسی و درباره آن اظهار نظر می‌شود، هنوز روشن نیست. همچنین تفسیر و درک رویه قضایی از شکل جدید مسؤولیت کیفری به دلیل مشکلاتی که بعضاً اشاره گردید قابلیت پوشش تمام مصادیق مانند: «تعلیق یا تبدیل مجازات، تخفیف و یا تشدید آن و...» را ندارد؛ اگر هم موارد اندکی موجود باشد آراء و نظریات متهافت و بعضاً ضدونقیضی است که قابل اعتماد و اتکا نمی‌باشد.

نتیجه‌گیری

مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی در نظام حقوقی ایران در سیر تقنینی قوانین کیفری، شاهد تحولات گوناگونی بوده است. تا قبل از تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، مسؤولیت کیفری این اشخاص صرفاً به صورت مصداقی در برخی مقررات و قوانین پراکنده منصوص گردیده بود؛ اما مقرره‌ای که به صورت نظام‌مند مسؤولیت کیفری را برای این دسته از اشخاص پیش‌بینی نماید، وجود نداشت. علت این امر مربوط به آن دسته از میانی نظری بود که انتساب مسؤولیت کیفری به شخص حقوقی را به دلایلی امکان‌پذیر نمی‌دانستند. سال ۱۳۹۲ قانونگذار در ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی به صورت یک قاعده کلی امکان انتساب مسؤولیت کیفری به اشخاص حقوقی را تبیین نمود؛ این مقرره صرفاً مربوط به جرایم با مجازات تعزیری بوده که در واقع نظریه «مغز متفکر» در این قسمت مدنظر قانونگذار بوده است. از طرف دیگر در تبصره ماده ۱۴ همین قانون، مقنن گسترده عمل نموده و نظریه «مسؤولیت مافوق» یا «مسؤولیت کارفرما» را حاکم می‌داند؛ به عبارتی دیگر قانونگذار در رابطه با مجازات تعزیری با احتیاط عمل نموده است که در رابطه با مبحث دیه یا خسارت برای صدور حکم به محکومیت شخص حقوقی اختیار عمل بیشتری به قاضی محکمه تفویض نموده است. با این وجود، رویه قضایی کشور در نوع واکنش و پاسخ‌دهی به رفتار مجرمانه شخص حقوقی تاکنون به انسجام و وحدت نظر در دادرسی نائل نگردیده است که همین امر اشکالاتی را موجب

گردیده و همچنین آنچه در رابطه با مقرره‌های مذکور مدنظر قانونگذار بوده است، عملاً اجرایی نگردیده است. توضیح آنکه بسیاری از قضات محاکم و دادگستری در فرآیند رسیدگی و در مواردی که هم‌زمان شخص حقیقی و حقوقی یا صرفاً شخص حقوقی حضور دارد، بیشتر تمایل به تحمیل بار مسئولیت کیفری بر نماینده قانونی یا مدیرعامل شخص حقوقی را دارند که بیانگر گرایش به رویه سنتی قبل از قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در نوع واکنش به رفتار شخص حقوقی می‌باشد. دیدگاه و رویه این دست از قضات می‌تواند معلول عواملی مانند ابهامات و اجمال‌ات مقررات قانونی مربوطه، عدم آموزش‌های لازم در این زمینه، سهولت در فرآیند تحقیقات و دادرسی در موارد انتساب مسئولیت به شخص حقیقی و... باشد؛ به همین سبب اصلاحات تقنینی به شرح ذیل پیشنهاد می‌گردد و لازم است که متولیان امر سیاست کیفری نسبت به رفع این کاستی‌ها اقدامات لازم را به عمل آورند:

۱- صرف انتساب جرم به شخص حقوقی در چند ماده محدود قانونی بدون تبیین ملاک‌های دقیق عمومی و عملی آن، به‌تنهایی پاسخ‌گوی نیازهای اجتماعی و واکنش تقنینی در مواجهه با رفتار مجرمانه شخص حقوقی نمی‌باشد؛ پیشنهاد می‌گردد در قالب اصلاح قوانین مرتبط، ضابطه دقیق و احصاء مصادیقی از «نماینده شخص حقوقی» و «ارتکاب جرم به نام یا در راستای منافع شخص حقوقی» تعیین گردد تا از تشتت و اختلاف‌نظر در رویه قضایی در نوع انتساب رفتار مجرمانه به شخص حقوقی و نماینده قانونی آن جلوگیری شود.

۲- در مواردی که در فرآیند تحقیقات مقدماتی دادرسی یا محاکم کیفری (در جرایمی که تحقیقات مقدماتی آن به‌طور مستقیم در دادگاه صورت می‌گیرد) نسبت به موضوعاتی که مجموعه‌ای از اشخاص حقوقی و حقیقی به‌عنوان مباشر، شریک و یا مسبب در یک رفتار مجرمانه می‌باشند (مانند حوادث حین کار، قصور شهرداری در عملیات مربوط به حیطة وظایف آن و ایراد صدمه به شهروندان و...) و جهت تعیین تقصیر هر کدام از اشخاص حقوقی یا حقیقی نیاز به ارجاع موضوع به کارشناس رسمی باشد، از طریق آموزش‌های ضمن خدمت قضات کیفری و کارشناسان رسمی دادگستری و یا از طریق بخش‌نامه درون‌سازمانی، سازکارهایی پیش‌بینی شود که اولاً، در موضوع کیفری مستحدثه مسئول کیفری (حقوقی یا حقیقی)، کیفیت نقش هر کدام در بروز رفتار مجرمانه و میزان تأثیر رفتار هر کدام از این اشخاص در ارتکاب جرم مشخص شود. ثانیاً، اگر جرم به شخص حقیقی (نماینده قانونی) منتسب بوده، کیفیت و نحوه تقصیر یا خروج از حدود اختیارات قانونی خود که توسط هیئت‌مدیره شخص حقوقی به وی محول گردیده و یا اقدام در جهت غیر از نام یا غیر از راستای منافع و سیاست کلی شخص حقوقی مشخص شود؛ و چنانچه مسئولیت کیفری متوجه شخص حقوقی بوده، اینکه رفتار شخص حقیقی یا نماینده به نام یا در راستای منافع و سیاست‌های شخص حقوقی بوده، نیز مشخص شود. در نهایت چنانچه مسئولیت کیفری به‌صورت هم‌زمان هم به شخص حقوقی و هم به نماینده قانونی آن منتسب باشد، مطابق با ضوابط فوق میزان مسئولیت دقیق هر کدام تعیین شود. بدیهی است در این خصوص ملاک تعیین مسئولیت حسب اینکه بزه دارای مجازات دیه، حد یا تعزیری باشد متفاوت است؛ آنجایی که موضوع دیه در میان است ملاک احراز «رابطه سببیت» مورد اشاره در تبصره ماده ۱۴ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ است و در سایر موارد ملاک همان است که در ماده ۱۴۳ قانون مذکور مرقوم گردیده است.

فهرست منابع

الف) کتاب‌ها

- اردبیلی، محمدعلی. *حقوق جزای عمومی*. ویرایش اول. تهران: انتشارات میزان، ۱۳۷۷.
- استفانی، گاستون، ژرژ لواسور و برنار بولوک. *حقوق جزای عمومی*. ویرایش دوم. ترجمه و تحقیق حسن ادب‌بان. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۳.
- حسین جانی بهمن و مسعود مظاهری. *تهرانی. اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری*. ویرایش اول. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۹.
- صانعی، پرویز. *حقوق جزای عمومی*. ویرایش اول. تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۸۲.
- صانعی، پرویز. *حقوق جزای عمومی*. ویرایش پنجم. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۳.
- عبداللهی، اسماعیل. *درس‌هایی از فلسفه کیفری (درآمدی بر مسئولیت کیفری بدون تقصیر در نظام های حقوقی ایران و انگلستان)*. ویرایش اول. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۸۹.
- علی آبادی، عبدالحسین. *حقوق جنایی*. ویرایش سوم. تهران: انتشارات فردوسی، ۱۳۷۳.
- قرآن کریم
- کاتوزیان، ناصر. *فلسفه حقوق*. ویرایش دوم. تهران: انتشارات بهنشر، ۱۳۷۵.
- کلارکسون، کریستوفر. *تحلیل مبانی حقوق جزای عمومی*. ویرایش اول. ترجمه و تحقیق حسین میرمحمدصادقی. تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۰.
- گروه علمی موسسه آموزش عالی آزاد چتر دانش. *قانون یار مجازات اسلامی*. تهران: انتشارات چتر دانش، ۱۳۹۲.
- گلدوزیان، ایرج. *حقوق جزای عمومی ایران*. ویرایش هفتم. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
- میرسعیدی، منصور. *مسئولیت کیفری*. ویرایش اول. تهران: انتشارات میزان، ۱۳۸۶.

ب) مقالات

- اشتقاق، وحید. «گرایش به پذیرش و توسعه مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی: واکنش واقع‌گرایانه به آثار توسعه». *مجله پژوهش‌های حقوقی* ۱۱(۱۳۸۶): ۱۱-۵۴.
- جعفری، مجتبی. «مبانی و اصول مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی ایران». *پژوهش‌نامه حقوق کیفری* ۲(۱۳۹۵): ۷-۳۲.
- شریفی محسن، محمدجعفر حبیب زاده، محمد عیسایی تفرشی و محمد فرجیها. «دگرگونی‌های مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در ایران». *مجله حقوقی دادگستری* ۸۲(۱۳۹۲): ۱۱۷-۱۵۹.
- ج) پایان‌نامه
- اشتقاق، وحید. «مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی». رساله دکترا، تهران: مدرسه عالی شهید مطهری، ۱۳۸۶.
- خوش صحبت، مجید. «مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در ایران و اسناد بین‌المللی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشکده حقوقی تهران مرکز، ۱۳۸۸.
- هاشمی، روح‌الله. «مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در حقوق ایران با نگرشی به حقوق انگلیس و فرانسه». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.

د) وب سایت

«سامانه ملی آرای قضایی».

"Google Privacy Policy" Accessed February 22, 2021, <http://www.ara.jri.ac.ir>.

ه) قوانین و آیین نامه‌ها

- قانون اجازه تأسیس دانشگاه تهران مصوب ۱۳۱۳.
- قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ با اصلاحات سال ۱۳۴۷.
- قانون جرایم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸.
- قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.
- قانون مجازات اخلاگران در نظام اقتصادی کشور مصوب ۱۳۶۹
- قانون نظام صنفی مصوب ۱۳۵۹